

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה והקמת המרכז בארץ-ישראל*¹

זהר שביט

המלחמה הרסה ועוד הורסת גם את מרכזי הספרות העברית. מי יודע מה יהיה גורלה של ורשוי, ווילנא, קרקוי - כל המקומות הנמצאים תחת אש המלחמה ובקלחתה ... אפשר שאחרי המלחמה תבוא היכולת לעשות את ארץ ישראל לתלפיות של הספרות העברית.²

'איך וויל אז מ'זאל אלץ טאן אויף העבראיש ... מ'זאל אויך קאקען אויף העבראיש, שרייען, גנבנען, נואפ'ן אויף העבראיש ... [אני רוצה שיעשו הכל בעברית ... שגם יעשו צרכים בעברית, יצעקו, יגנבו, ינאפו בעברית].³

מבוא

נקודת המוצא של חיבור זה היא ההבנה שהמושג 'ספרות' כולל הרבה יותר מאשר 'טקסטים ספרותיים'. 'ספרות', או נכון יותר 'המערכת הספרותית', מורכבת ממגוון של טקסטים וממגוון של פעילויות מוסדיות, שבלעדיהן כתיבה של טקסטים ספרותיים והפיכתם לנחלת הכלל אינן אפשריות. 'הספרות' איננה מתקיימת בחלל ריק, ותהליכי ההתקבלות של טקסטים ספרותיים, הערכתם והפצתם נמצאים בלב החיים הספרותיים והדינמיקה הספרותית. לכן, ביסוד חיבור זה מונחת ההנחה שכל תיאור של היסטוריה ספרותית שמתיימר לתאר תהליכים היסטוריים אינו יכול להתעלם מן הפעילויות האלה ומן המשמעות שלהן לגבי התפתחותה של המערכת הספרותית.

באותו אופן מניח חיבור זה שהמושג 'מרכז ספרותי' הוא בעל אופי סוציו-

- * לזכר אבי, מיכאל דרור, מחבר המילון העברי-רוסי, עובד נאמן של התרבות העברית ואוהבה, סבסטופול 1904-תל-אביב 1992.
- 1. תודתי העמוקה לפרופ' בנימין הרשב על שיוס את כתיבת המאמר, ועל הערותיו החריפות והחשובות שהיטיבו עמו מאוד. תודה עמוקה גם לד"ר פנחס גינזסר על הערותיו החשובות ותרומתו למאמר. יחד עם זאת, האחריות על המאמר ועל השגיאות שבו היא כמוכן שלי.
- 2. מתוך יומנו של מרדכי בן הלל הכהן, 2 ביוני 1916, בתוך: בן הלל מרדכי הכהן, תשמ"א [תרפ"ט], עמ' 310.
- 3. ביאליק בשיחותיו עם ראבידוביץ, בתוך: ראבידוביץ, 1983, עמ' 43.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

פואטי. המושג מתייחס לטריטוריה שבה קבוצה ממוסדת של סופרים, בעלי זהות לאומית, מייצרת באופן סדיר ויציב, במשך תקופת זמן מסוימת (כמה שנים לפחות) טקסטים ספרותיים, באמצעות מוסדות ספרותיים ממוסדים (כגון כתבי-עת ובתי הוצאה לאור) וממענת את הטקסטים האלה לקהל קוראים ממשי (או ממשי-בדרך, כלומר פוטנציאלי) אשר מהווה את בסיס התמיכה בספרות (באופן מסחרי או אידיאולוגי).

במושג זה אין הכוונה לקיום של קבוצת סופרים שהתיישבו במקום מסוים (לעתים במקרה), וייצרו במשך פרק זמן כלשהו טקסטים, חשובים ככל שיהיו להתפתחות היצירה באותה לשון; זאת מפני שפעילות תרבותית איננה הופכת לחלק מן התודעה התרבותית, המקנה לה את מעמדה, אלא אם היא קבועה וממוסדת. רק בתור שכזו היא יכולה להשפיע על ההתפתחות של התרבות ולהשתתף בדינמיקה של התהליכים ההיסטוריים.

לאור הנחות אלה, הדיון בשאלת נסיבות צמיחתם ודעיכתם של המרכזים של הספרות העברית באירופה הופך לחלק הכרחי מן ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה.

ההיסטוריוגרפיות של הספרות העברית השתמשו במושג 'מרכז ספרותי' באופן פורני. לא אחת הן יוצרות את הרושם שמרכזים של ספרות עברית התקיימו בכל מקום באירופה, וידעו פריחה, שאכן בא לה קץ. אפילו תיאורים היסטוריוגרפיים מהימנים נוטים לתאר תקופה של כחמישים עד שישים שנה, החל מ־1880, כפרק זמן שבו פרחו המרכזים של הספרות העברית באירופה.⁴ מתוך היסטוריוגרפיות אלה נוצר הרושם שפריחת המרכזים של הספרות העברית נגדעה באֶגָה בשל השואה. אילולא השואה – כך נטען בהן במובלע – היו המרכזים של הספרות העברית באירופה משגשגים לנצח.

בחיבור זה אני מבקשת לטעון שהמרכזים הספרותיים באירופה גססו ודעכו הרבה יותר מוקדם, למעשה כבר בתחילת המאה העשרים. יתרה מזו, אני מבקשת לטעון שגם בתקופת הזמן הקצרה שבה שגשו לכאורה המרכזים של הספרות העברית באירופה, נסיבות הקיום שלהם לא אפשרו מהלך התפתחות 'תקיין'. מכלול הסיבות לכך יתברר בהמשך.

בראשית המאה העשרים החל להתפתח בארץ-ישראל מרכז של ספרות עברית – סופרים עבריים החלו לעלות לארץ במטרה לחיות בה וליצור בה בלשון העברית. קהל קוראים קטן, אך יציב למדי, שהלך והתרחב בהדרגה ובהתמדה, החל להתגבש. תהליך זה התרחש שעה שהמרכז של הספרות העברית נמצא עדיין באירופה, למרות שכבר החל לדעוך, ולמרות שנעשו מאמצים נואשים להצילו.

בתקופה זו לא נתפס המרכז של הספרות העברית בארץ-ישראל כמרכז אלטרנטיבי למרכזים באירופה. רק קבוצה קטנה של אנשי עט שעלו לארץ-ישראל סברו או

4. שקד, 1977; מירון, 1975; וכן מירון, 1987.

שהתקווה היחידה לתרבות העברית היא בהקמתו של מרכז חדש בארץ-ישראל. ההגשמה של אמונתם, שבניסוחו של ברנר ראתה בארץ-ישראל את המצדה של הספרות העברית, הפכה אפשרית בזכות המעמד המרכזי שתפסו הספרות העברית והתרבות העברית בחיי היישוב. למן ההתחלה נתפס המרכז של התרבות העברית כמרכיב הכרחי לבנייתו של הבית הלאומי בארץ-ישראל. במרכז זה נעשה ניסיון - לראשונה בהיסטוריה של הספרות העברית המודרנית - ליצור מערכת מלאה של תרבות עברית על כל איבריה. מבנה כזה של תרבות עברית מלאה לא התקיים במרכזים של הספרות העברית באירופה ולא יכול היה להתקיים בהם, בגלל מכלול של סיבות שיפורטו בהמשך. לגבי החברה היישובית, לעומת זאת, לא רק שהמרכז נתפס כ'טבעי', אלא שנתפס כממלא תפקיד ראשון במעלה ביצירת החברה הלאומית והזהות הלאומית בארץ-ישראל.

מדוע נתפס המרכז בארץ-ישראל בתחילת המאה כ'מצדה של הספרות העברית'? לכאורה הרי ניתן היה להניח בדיוק את ההפך: ארץ-ישראל לא רק שלא נהנתה מעולם מכמות המשאבים שהוקצו למרכז באירופה, אלא התאפיינה באותן שנים של תחילת המאה העשרים בהעדרה המוחלט כמעט של תשתית כלכלית, ובמיוחד זו הדרושה לקיומם התקין של חיי תרבות. זאת בשעה שבאירופה, לעומת זאת, התקיימו לכאורה כל התנאים שחסרו בארץ-ישראל; היהודים ישבו בטריטוריות שבהן היתה לא רק תשתית כלכלית, אלא גם תשתית תרבותית.

לא כך היה המצב בארץ-ישראל. מבחינה תרבותית לא יכלה להציע דבר וחצי דבר: לא תשתית תרבותית או חומרית, גם לא דגמים שניתן לאמץ, ואפילו לא ציבור קוראים שיוכל לתמוך בה.

למרות כל זאת, רק המרכז הארץ-ישראלי שרד, ואילו כל המרכזים האירופיים ידעו דעיכה מהירה, לאחר תקופת פריחה קצרה. יחד עם זאת, למוסדות שקמו באירופה היה תפקיד מרכזי בבניית המרכז בארץ-ישראל. תהליך הבנייה של המרכז התרבותי בארץ-ישראל היה כרוך במעבר של המרכז הספרותי, שהתמסד קודם לכן באירופה, לארץ-ישראל. חלק מן הסטרוקטורות שאפיינו את המרכז בארץ-ישראל אף התגבשו תוך כדי המאבק בין הממסד הישן לחדש, ובין הסטרוקטורות שהובאו מאירופה לבין אלה שצמחו בארץ-ישראל.

חורבן המרכז הספרותי באירופה לא התרחש כמובן בבת אחת, ולכן גם לא ניתן להצביע על יום מסוים כ'יום החורבן'. מדובר בתהליך ארוך ומתמשך (באופן אירוני ארוך יותר משנות בנייתו של המרכז, ובוודאי ארוך יותר משנים שבהן התקיים המרכז הספרותי בפועל), שהיה מלווה בנסיונות שיקום רבים, תוך גיוס של משאבים עצומים. אולם, אם רוצים להצביע על ראשיתו של התהליך, אפשר לקבוע כי כבר בשלהי המאה ה-19 (לאחר 1895) החלו להתגלות הסימנים הראשונים לדעיכת המרכז.

טענה זו נוגדת את הדימוי העצמי של אנשי התקופה, שראו בשנים אלה את שנות השיא שלו, וגם את ההיסטוריוגרפיה, שאימצה את הדימוי הזה. הפעילות הספרותית

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

הרבה של אותן שנים, שהיתה תוצאה של הדימוי הוה, עשויה להטעות את מי שמתבונן בתקופה זו מנקודת מבט של הייצור הספרותי בלבד, בלי לקחת בחשבון את התהליכים הקשורים בצריכה ואת העובדה שפעולת הייצור התנהלה במידה רבה בחלל ריק.

דימוי עצמי זה קיבל עידוד מן התנאים העדיפים לכאורה ששררו במרכזים הספרותיים באירופה. בטריטוריות שבהן התקיימו פעלו כבר דגמים של ממסדים תרבותיים, שהיו לפיכך דגמים מוכנים מראש וניתנים לחיקוי. אנשי המרכזים באירופה הצהירו במפורש על כך שבכוונתם לבנות חיי תרבות כ'אומות העולם המתוקנות'. ואכן דגמים אלה סייעו לבניית המרכז, מפני שאפשרו להוצאות לאור של ספרים ושל כתבי-עת ספרותיים להתבסס על דגמים אירופיים.

גם בתחום התשתית החומרית והכלכלית נהנו המרכזים באירופה מעדיפות על פני ארץ-ישראל, להוציא כמובן את קשיי הצנזורה הרוסית, קשיים שמהם לא סבל המרכז בארץ-ישראל תחת השלטון העות'מאני שלפני מלחמת העולם הראשונה. קשיים אלה מיררו את חייהם של כל המו"לים העבריים, כפי שניתן ללמוד מהמכתב הבא של אחד העם, המפרט את הקשיים שהערימה הצנזורה, לאחר שאסרה לפרסם את שירו של ביאליק 'אנחה':

שירך 'אנחה' הסב לנו הרבה צער. הצנזורה פסלה אותו, ונמחק בכל האכסמפלרים (מלבד איזו עשרות שיצאו לחו"ל), ועי"ז נתעכב משלוח החוברת עד היום.⁵

באירופה נמצאה כבר התשתית הטכנית הדרושה לקיומם התקין של חיי התרבות העבריים. כך, לדוגמה, פעלו באירופה עשרות בתי דפוס עבריים, ובפולין בלבד עלה מספרם במחצית השנייה של המאה ה-19 על שישים.⁶ בוורשה בלבד פעלו אז 33 בתי דפוס יהודיים, שמתוכם 13 הדפיסו בעיקר ספרים עבריים. מעניין לציין בהקשר זה שהיהודים שלטו ב-40 אחוזים מכל בתי הדפוס בממלכת פולניה, ובערים מסוימות כגון לודז' ווילנה שלטו ב-60 אחוזים מכלל בתי הדפוס.⁷ אמנם בתי דפוס אלה עסקו בחלקם רק בהוצאת ספרות פולנית, אך חלק ניכר מהם עסק בספרים עבריים. בתחילה היו אלה בעיקר ספרים תורניים, אך יכלו לשמש בסיס להדפסת ספרות חילונית, וחלקם אכן עברו הסבה כזו.

בשנת 1888 ישבו 75 אחוזים מן היהודים בעולם (5.7 מיליונים) במזרח של אירופה: מזרח פרוסיה, גליציה האוסטרית, רומניה ושאר מדינות הבלקן, ובייחוד (כ-4 מיליונים) ב'תחום המושב' שבשלטון רוסיה. באופן פוטנציאלי הם היו עשויים לשמש בסיס לקהל קוראים שיבטיח את קיומה של הספרות, ובמובנים מסוימים אכן הצליח לקיימה במשך זמן-מה. מתוך קהל זה שימש קהל קוראי העברית קהל היעד של

5. אחד העם, תרפ"ד, א, עמ' 117.

6. ראה ספרו של פרידברג, 1950.

7. Fuks Marian, Hoffman Zygmunt, Horn Maurycy Horn, 1982, p. 43

קבוצת הסופרים המכונים סופרי ההשכלה וחיבת-ציון, וכן של הקבוצה החדשה שכונתה סופרי התחייה, אשר הלכה והתגבשה בשנות השמונים של המאה ה-19. בניגוד לסופרי ההשכלה, קבוצת סופרי התחייה לא ראתה את הספרות אך ורק כמכשיר להפצת דעת, אלא נתנה לה גם לגיטימציה כשלעצמה, בנוסף תפקידה הלאומי. כפי שכתב אחד העם ב'תעודת השלח' בפתח החוברת הראשונה של השלח:

אבל בזה היה די לה לספרותנו או [הכוונה לספרות ההשכלה], שכל חפצה היה רק להביאנו לידי הכרת טיב האור, למען נלך ונבקשהו במקורו ... ובכן קרוב לוודאי, שהיתה הספרות העברית עתידה להפסק מאליה גם במזרח כמו שנפסקה כבר לפני זה במערב, - לולא נולדה בקרבנו בעת האחרונה שאיפה חדשה: שאיפה לתחיה והתקדמות פנימית, אשר נתנה לספרותנו את הזכות לחיות ולהתקדם גם היא, לא כמלפנים, בתור מעברה לעולם אחר, כי אם בתור חלק עצמי מעולמנו הפנימי.⁸

קבוצת סופרי התחייה יצרה את הבסיס להקמתם של שני מרכזים ספרותיים, האחד בוורשה והאחר באודיסה. במרכז בוורשה התרכזו סביב עיתון הצפירה שבעריכת סוקולוב (בעריכתו הבלעדית משנת 1884) סופרים שונים, וביניהם דוד פרישמן, בן אביגדור (אברהם ליב שלקוביץ), וי"ל פרץ. במרכז באודיסה ישבו אחד העם (אשר גינצבורג) וכן י"ח רבניצקי, ח"ג ביאליק, שאול טשרניחובסקי, מגדלי מוכר ספרים (ש"י אברמוביץ), א"ל לוינסקי, ש' בן-ציון, יהודה שטיינברג ויעקב פייכמן. בשני המרכזים הללו נכתבו לא רק הטקסטים שנחשבו כפסגת היצירה של הספרות העברית, אלא נבנתה מערכת ממוסדת של חיי תרבות עשירים: בתי הוצאה לאור, כתבי-עת ספרותיים, עיתונות, ומסביב לה ממסד של ביקורת הספרות ושל קהל קוראים שקיים כלכלית חלק מאותם ממסדים - כל אלו יחדיו יצרו את התחושה שאכן קם ונהיה מרכז תוסס ועשיר של חיי תרבות עבריים.

אולם, למרות שהתנאים האובייקטיביים עודדו כביכול את הקמת המרכזים הספרותיים באירופה, ולמרות שפעילותם התאפיינה באינטנסיביות רבה, הם לא הצליחו להתקיים לאורך זמן. אף לא מרכז אחד הצליח להתקיים יותר משנים ספורות, ובאירופה החל תהליך של נדידת מרכזים ושל נסיונות שווא לחזור ולהקימם בערים שונות. נסיונות אלה הסתיימו בכישלון חרוץ ולעתים גם בקטסטרופה כלכלית, שאת תוצאותיה חש הממסד הספרותי - שעבר אחר-כך לארץ-ישראל - במשך שנים רבות.

תהליך זה, פרדוקסלי לכאורה, שבו עברו המרכזים הספרותיים מאירופה - שבה התקיימו לכאורה התנאים הדרושים להתפתחותו של מרכז ספרותי - לארץ-ישראל, שחסרה אותם, מעורר שתי שאלות:

האחת: מה קרה לחיי התרבות העברית באירופה, שנראו כה מבטיחים בתחילת שנות השמונים של המאה ה-19 אך נתגלו כחסרי תקווה בתחילת המאה העשרים?

8. 'תעודת השלח', אחד העם, תרס"ד, עמ' 1-2.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

השנייה: מה היו הסיבות לבנייתו של מרכז ספרותי אלטרנטיבי בארץ-ישראל, כאשר המרכז הספרותי נמצא עדיין באופן רשמי באירופה, וכאשר כל התנאים האובייקטיביים היו נגד הקמתו של מרכז כזה – העדר תשתית חומרית, העדר תשתית לחיי תרבות, מספרם המועט של היהודים ביישוב החדש והמצוקה הכלכלית הקשה שידע היישוב באותן שנים.

תהליך גסיסת המרכזים הספרותיים באירופה

החל מ־1880 ידע כאמור המרכז הספרותי באירופה פריחה שלא היה לה תקדים. לאחר שבמשך המאה ה־19 נדד המרכז הספרותי ממערב אירופה (מברלין) דרך גליציה למזרח אירופה אל המרכז הפודולי־והליני ואחר־כך אל ורשה ואודיסה, וקימו במשך שנים אלה היה רופף, לא ודאי וחסר אחיזה של ממש במציאות, החלה הפעילות של חיי הספרות העברית באירופה ללבוש אופי של מרכז ספרותי ממוסד. התמסדותו והתייצבותו של המרכז הספרותי באו לידי ביטוי בשלושה אספקטים: בפעילות כתבי־העת והוצאת הספרים; בהתרחבותו של ציבור הסופרים העבריים; ובאספקט החשוב והמכריע מכל – הגידול העצום בהיקפו של קהל הקוראים, לממדים שלא נודעו קודם לכן.⁹

כל אלה היו כמובן כרוכים זה בזה, אך כולם כאחד נשענו על ההנחה שניתן לקיים באירופה חיים מלאים של תרבות עברית, הנחה שרק מאוחר יותר, מפרספקטיבה היסטורית, נתבררה כחסרת אחיזה במציאות. בשעתו נדמה היה כי להנחה זו ניתן בסיס במציאות, בעובדות הבאות:

העיתונות העברית שינתה את פניה. העיתונות העברית של המחצית הראשונה של המאה ה־19 התאפיינה בקהל קוראים מצומצם ביותר שלא עלה על מאות בודדות. עיתונות זו התרכזה באינפורמציה מדעית פופולרית ובידיעות על הנעשה בעולם: המגיד, שהחל להופיע בשנת 1856 בפרוסיה למען היהודים באירופה המזרחית; הכרמל, 1860, וילנה; המליץ, 1860, אודיסה; והצפירה, 1862, ורשה. מבחינה כלכלית התבססה עיתונות זו על ההשקעה העצמית של הסופר או על פעילות מצנאטית חד־פעמית, אך ככלל לא הצליחה לקיים את עצמה גם כאשר מספר החותמים גדל, במושגים של אותם ימים.

כך לדוגמה נהגה השחר מ־1,300 חותמים, אולם נקלע לקשיים כספיים, בין השאר משום שהחותמים לא שילמו את דמי החתימה.¹⁰ לפי עדותו של סוקולוב היו להמגיד 1,800 מנויים בימיו הטובים, אולם לאחר שיצא לאור הכרמל, שהתחרה על אותו קהל קוראים, ירד מספר מנויו ל־1,000 ולהכרמל היו 800 מנויים. להמליץ היו בתקופת פטרבורג 1,200 מנויים, ואילו באודיסה זכה לשגשוג והגיע עד ל־2,500 מנויים.¹¹ יחד עם זאת נאלץ המו"ל שלו, צדרבוים, לקיים אותו, החל מ־23

9. ראה לעניין זה מירון, 1975; ומירון, 1987.

10. ראה קלוזנר, 1953, ה, עמ' 44–67.

11. סוקולוב, תרצה, ב, עמ' 27–28.

באוקטובר 1862, על-ידי הוצאת תוספת בידיש בשם קול המבשר, שהתמיד בהופעתו (בהפסקות) במשך כ-11 שנים, עד 27 בנובמבר 1873. כעבור שמונה שנים, ב-13 באוקטובר 1881, יסד צדרבוים גם שבועון מקביל בידיש, יודישס פאלקס בלאט.¹² ב-1880 היו להצפירה, לפי עדותו של סוקולוב, 1,500 מנויים.

מנתונים אלה מתברר כי היקפו של קהל החותמים על העיתונות העברית במחצית הראשונה של המאה ה-19 לא עלה מעולם על כמה אלפים, וזאת מתוך מיליוני יהודים שישבו במזרח אירופה. גם אם ניקח בחשבון כי מספרם של הקוראים בפועל היה גדול פי כמה ממספר הקונים, הרי שעד לשנות השמונים של המאה ה-19 לא מנתה שכתב הקוראים של העיתונות העברית יותר מכמה אלפים בודדים.

בשנים אלה חלו שלושה שינויים דרסטיים במבנה כתבי-העת, במבנה המו"לות ובמבנה קהל הקוראים. בנוסף לעיתונים חדשים כמו היום (1886-1887), או עיתונים שנוסדו מחדש (הצפירה מ-1886), נוסדו כתבי-עת ספרותיים-למחצה כמו האסיף (1884) והזמן (1890). בנוסף לכך נוסדו גם כתבי-עת בעלי אוריינטציה ספרותית מובהקת, שהבולט ביניהם כמובן היה השלח (1896). הפעילות הפריונית עברה אפוא תהליך של דיפרנציאציה ומודרניזציה, במובן זה שלתחומים שונים יוחדו כתבי-עת שונים.

התחום השני שבו חל שינוי בעל אופי דומה היה המו"לות. תוך זמן קצר הפכה המו"לות העברית למו"לות מודרנית במלוא מובן המלה. כלומר, בעוד שקודם לכן היתה זו פעילות של מדפיסי ספרים, כשהמדפיס היה גם המו"ל של הספר, ולעתים קרובות גם מי שבחר בו ואפילו כתב אותו, חלה גם כאן דיפרנציאציה בין התהליכים השונים: תהליך הסלקציה, תהליך הפקת הספר ותהליך ההפצה שלו. על השינוי שחל במו"לות העברית העיד מרדכי (מרכוס) אהרנפרייז, בן למשפחת מדפיסים מדורי דורות. הוא תיאר את המוצרים של המדפיסים היהודים ואת הסחורה שהרוכלים - בלשונו של אהרנפרייס 'פאקענטרעגער' - שנדדו בין העיירות נהגו לשאת אתם:

היו שם [הכוונה למרכולתם של מוכרי הספרים שהיו נודדים בין העיירות] כל מיני סידורים, תנ"כים, ספרי קודש לנשים באידיש, ספרי סיפורים ועלילות הקרויים 'סיפורי מעשיות', אגדות של חסידים ובמידה מסוימת גם מספרות ההשכלה החדשה: סיפורים, שירים ומאמרים בעברית.¹³

בשנות השמונים חל, לפי עדותו, שינוי דרסטי במבנה המו"לות:

ברחבי הארץ כולה החלו צעות הוצאות ספרים עבריות גדולות, שהון ניכר עמד לרשותן. עסקן של אבי, שהיה, באופן יחסי, צנוע - לא יכול היה לעמוד בהתחרות הגדלה והולכת, והחל לרדת פלאים.¹⁴

12. שמרוק, 1978, עמ' 262-265.

13. אהרנפרייז, תשי"ג, עמ' 17.

14. שם, עמ' 21.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

ואכן בוורשה הלכו ונוסדו בוו אחר זו הוצאות ספרים חדשות. בשנת תרנ"א יסד בן אביגדור את התאחדות המו"לים, בשם 'מרכז'. בשנת תרנ"ג הקימה 'מרכז' את הוצאת 'אחיסופר' והוציאה לאור את המאסף נתיבות. בן אביגדור היה שותף גם להקמת הוצאת 'אחיאסף' (תרנ"ג) יחד עם אליעזר קפלן, זאב גלוסקין ומתתיהו כהן. את 'אחיאסף' הקים ארגון 'בני משה', במטרה 'למצוא להם [לקוראים] מזון רוחני בריא לרוחם בצורה נאה, המושכת את הלב, שתהיה תורה מפוארת בכלי מפואר'.¹⁵

בשנותיה הראשונות נתמכה הוצאת 'אחיאסף' בידי אברהם ויסוצקי. אחר-כך יסד בן אביגדור את הוצאת 'ספרי אגורה', שהוציאה לאור לראשונה ספרי כיס בעברית לקהל הרחב. לאחר סכסוך עם 'אחיאסף' הקים בשנת 1896 את 'תושיה', שבדומה להוצאות ספרים ברוסיה הוציאה לאור סדרות של ספרים. במסגרת 'ביבליותקה עברית' ו'ביבליותקה גדולה' יצאו לאור 300 ספרים. כמו-כן נוסדה בוורשה ב-1885 הוצאת 'עקד ספרים', שמטרתה היתה להוציא לאור רומנים בחוברות דו-שבועיות, וכן נוסדו הוצאות ספרים קטנות יותר.

כאמור, המודרניזציה של המו"לות העברית באה לידי ביטוי גם בשינוי שחל בחלוקת הפונקציות המו"ליות, שקודם לכן לא התקיימה הבחנה ביניהן. את הפיכתה של המו"לות העברית ממקצוע של הדפסת ספרים למו"לות מודרנית דוגמת המו"לות האירופית תיארו עזריאל נתן פרענק ובן-קהלת בספר היובל לכבוד בן אביגדור:

[הסופרים] התפרנסו באשר התפרנסו: מי בחנונות, מי במלמדות, מי בשדכנות, מי במה שיכול, ובשעה שהיה פנוי מעסקיו ומעבודתו, אחז בעט וכתב מה שכתב. היה זקוק לממון, באשר נפסק פתאם גלגל עסקיו, או היה צריך להשיא את בתו, היה לוקח לו את ספרו בתרמילו ומחזר על פתחי נדיבים ... לא בצע ולא כבוד רב, והקנאה והתחרות מה גדולות היו בין הסופרים! ...

ולא רק הסופרים היו מתקנאים אלה באלה, אלא גם אחרים נתקנאו בהם ובכבודם ובכסף מלא היו משלמים בעד כבוד הסופרים שנחלו. ... פתאם ועולם הסופרים כמרקחה ...

קם דור חדש של סופרים, קמה צורה חדשה של ספרות וגם פובליקום של קוראים נוצר, ואמנם שלם בן אביגדור לסופרים את שכר עבודתם, לא באכסמפלרים, המשמשים פרוודור לטרקלין של הקבצנות, אלא בממון בעין, כפי יכלתו ולפי ערך הספר.¹⁶

אחת התוצאות הראשונות של השינוי במו"לות היתה שנעשתה הבחנה בין המו"ל לבין הסופר, כפי שתיאר זאת עזריאל נתן פרענק:

מה ידעה הספרות העברית בימים ההם מהוצאות ושאר 'עניינים אירופיים'

15. מתוך 'קול הקורא' שהוציאו ראשי 'אחיאסף', מצוטט אצל פוגרבינסקי, 1950-1951, עמ' לט.

16. פרענק, תרע"ו, עמ' 13-15.

כאלה. כשחבר אדם איזה חבור, הנה זאת היתה דאגתו, למצוא לו מקום להדפסתו. יש שהיה מוצא לו מדפיס, אשר היה ערב את לבו להדפיס את זה על חשבונו, אולם כשלא מצא לו מדפיס כזה, היה עליו לסכן בעצמו את כספו, ואז יצא הספר לאור והיה נמכר על ידי מוכרי ספרים, שנסעו מעיר לעיר עם מרכלתם; מספר ידוע של ספרים נמכר באפן כזה, והשאר נשאר מנח; אולם הוצאה ספרותית, הוצאת ספרים מסדרת ומכירת ספרים מסדרת, הופעה של מחברות, היוצאות לעיתים קבועות, זאת היתה קבלנות חדשה לגמרי ...¹⁷

כתוצאה מחלוקת התפקידים בין המוציא לאור לבין הסופר חל שינוי גם במעמדו של הסופר. המצב שבו שילם הסופר למו"ל עבור הדפסת הספר או פרסום המאמר בכתב-העת חדל להיות הנורמה המקובלת. במכתב שכתב אברהם מאפו לאחיו ביום 26.5.1859, טרם השינוי, הוא תיאר את הסופר העברי כמי שרובצת עליו מארה: 'קללת אלהים רובצת על כל ספר אשר יתערבו בו אותיות עבריות!'¹⁸ מצב זה השתנה באופן ממשי והסופר העברי החל לקבל שכר סופרים, כפי שכתב אחד העם לד"ר כצנלסון: 'חק ל"השלח" מיום הוסדו לשלם שכר סופרים לכל המשתתפים בו.'¹⁹ קודם לכן לא היה נהוג כלל לשלם שכר סופרים, אלא במקרים נדירים, וגם אז בשווה כסף בלבד - בעותקי ספרים, כפי שמעיד סיפורו של עזריאל נתן פרענק על מדפיס ספרים מסוים:

כי יש ואפשר לשלם למחבר או למתרגם ממון ממש ולא אכסמפלרים, בעד עבודתו, לא עלה כלל על לב האיש הישר הזה ...
בין ההכנסות של עוזרי העתונים והמאספים וגם של עורכיהם נמנו התשלומים שהיו מקבלים בעד הדפסת מאמרים, שירים וספורים מאת הרבים, אשר שאפו לקנות להם שם 'מושלמים', שהוא סגולה לשידוך טוב, או להתפארות בלבד, להתקשט בעטרת סופרים.²⁰

בהדרגה התפתחה ההכרה שלהיות סופר עברי פירושו להיות בעל מקצוע המאפשר לבעליו להתפרנס מכתובתו. גם כאשר היה מצבו של השלחן בכי רע לא ויתר אחד העם על תשלום שכר הסופרים. לאחר שהוחלט לצמצם את ההוצאות על שכר הסופרים כתב לקלוזנר:

שכר סופרים קבענו מעתה רק 1.50 ר"כ [רובל כסף] בעד העמוד, כי המצב הרע הכריחני למעט בהוצאות ככל האפשר. אבל לך אין הדבר נוגע, כי

17. בן-קהלת, תרע"ז, עמ' 34.

18. מאפו, תרס"ו, הזמן, יא-יב, עמ' 176.

19. אחד העם, תרפ"ד, ג, עמ' 90.

20. פרענק, תרע"ז, עמ' 14-15.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

לסופרים שעיקר פרנסתם היא מן העבודה הספרותית בעברית - להם נשלם כמקודם, בתור יוצאים מן הכלל.²¹

על ממדי השינוי תעיד ללא ספק העובדה שלדברי המליץ²² שילמה הוצאת 'תושיה' בשנים הראשונות לקיומה סכום עתק של 19,150 ר"כ כשכר סופרים.²³ סכום זה היה גבוה במיוחד, בהתחשב בעובדה שלקיום כלכלי צנוע אך בטוח של משפחה הספיק, על-פי רופין, סכום של 50-300 ר"כ לחודש.²⁴ אולם השינוי הדרסטי ביותר שחל בחיי הספרות העברית באירופה באותן שנים, ושאפשר במידה רבה את השינויים שתוארו לעיל, היה הגידול העצום בהיקפו של קהל הקוראים. מקהל קוראים וקונים של מאות בודדות שאך לעתים רחוקות חרג מאלף, חל גידול לקהל של אלפים רבים. כך לדוגמה, על הכרך הראשון של האסיף בשנת 1884 חתמו עשרת אלפים חותמים, והכרך השני זכה בשנת 1885 ל-12 אלף חותמים.²⁵

גם אם ניקח בחשבון כי סוקולוב הוא בבחינת נחתום המעיד על עיסתו, וכי אולי הוא מגזים לא מעט בהערכת מספר החותמים, הרי שברור גם כך כי חל גידול של מאות אחוזים בהיקפו של קהל הקוראים. שינוי זה שבגללו קבע סוקולוב כי 'הספרות העברית החדשה נוצרה בשנות התר"ם-התרמ"ה',²⁶ בא לידי ביטוי גם בהצלחה במכירת הרומנים. מאפו גידף אמנם את גורלו של הסופר העברי, אך כבר בשנת 1857 מכר את ספרו אהבת ציון ב-1,200 עותקים. מה שחשוב עוד יותר: הוא זכה למכור את הספר במהדורות רבות. בין 1870-1900 ראה אהבת ציון אור בלא פחות מחמש מהדורות (1870, 1873, 1884, 1889, 1898).

הגידול חסר התקדים בהיקפו של קהל הקוראים היה השמן בגלגלי הספרות העברית. הוא יצר בפעם הראשונה בהיסטוריה המודרנית של הספרות העברית את התחושה שיש הד לדברים הנכתבים. הספרות לא נכתבה עוד, כפי שהיה המצב עד לשנות השמונים, כמעט בחלל ריק. הספרות העברית, שעד אז חיה על אי בודד, גילתה לפתע את אי המטמון - את קהל הקוראים. קהל קוראים מזוהה ומובחן, שכדאי לכתוב בשבילו טקסטים מקוריים, וגם לתרגם מלשונות לעז; קהל קוראים שעשוי להבטיח את קיומה של הספרות העברית ולתמוך במוסדות השונים ההכרחיים לקיומה כמערכת מתפקדת במלואה.

גידול זה בקהל הקוראים תרם לשינוי בדימוי העצמי של אנשי העט בני הזמן. כגודל השמחה כך גם עצמת הציפיות. אנשי העט טענו בהתלהבות שקהל זה הוא רק ראשיתה של הדרך. 'ואת תהיי לאלפי רבב', שרו המשוררים לקוראים; קהל הקוראים

21. אחד העם, תרפ"ד, א, עמ' 148-149.
22. המליץ, גיליון 178 (1900).
23. פרענק, תרע"ז, עמ' 20.
24. רופין, תרצ"ה, ב, עמ' 145.
25. סוקולוב, תרצ"ה, ב, עמ' 29.
26. סוקולוב, תרצ"ה, ב, עמ' 27.

בן האלפים ילך ויצמח, מן האלפים יבואו הרבבות, והעתיד מי ישורנו. לגידול בהיקפו של קהל הקוראים היו ללא ספק סיבות רבות, אולם שתיים מהן הכריעו את הכף: האחת היתה קשורה בשינויים שעברו על החברה היהודית בעיקר בכל הנוגע לתהליכי החילון, והאחרת היתה קשורה למעמדה של הספרות העברית בתהליך התחייה הלאומית.

השינויים שחלו בחברה היהודית ובעיקר תהליכי החילון נתנו מצד אחד לגיטימציה לעצם קיומה של הספרות העברית. מצד אחר היא עצמה מילאה תפקיד בתהליכים אלה, מפני שקוראי הספרות העברית ראו בה מעין פרוזודור לעולם החילוני. יחס זה לספרות העברית מסביר גם את אופיים של כתבי-העת העבריים ושל העיתונות העברית באותה תקופה. ברובם הגדול הם הכילו מעט מאוד דברי ספרות, ולעומת זאת פרסמו הרבה מאוד מאמרים אינפורמטיביים וכמו-מדעיים בתחומים של מדעי הטבע, החברה והרוח.

הסיבה האחרת לגידול בהיקפו של קהל הקוראים היתה התגברות המודעות הלאומית והמעמד שניתן לספרות לא רק כחלק מתהליך התחייה הלאומית אלא גם כגורם ראשון במעלה במתן ביטוי לה. מכאן גם הכינוי שהוענק למשוררי התקופה – 'דור התחייה'.

המעמד שניתן לספרות בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בכך שלגבי חלק ניכר מן היהודים האקט הראשון של הזדהות עם הלאומיות העברית היה באמצעות קריאת ספרות, מכיוון שמערך הסמלים הדתיים לא יכול היה לשרת את המטרות הלאומיות. בהעדרה של מערכת סמלים אחרת שתעיד על התהוותה של תחייה לאומית, ביכרו הקוראים היהודים לבטא את תחושת השייכות הלאומית שלהם באמצעות קריאה של ספרות עברית. מבחינה ציבורית התבטא המעמד שהוענק לספרות בנכונותם של גופים ציוניים ציבוריים שונים לתמוך בזמנות ספרותיות, ובמקרים מסוימים גם לזווג אותן, כמו במקרה של 'בני משה'.²⁷

הגידול בהיקף קהל הקוראים יצר בקרב ציבור הסופרים ואנשי העט אופוריה ותחושה כי קם גואל לספרות העברית; סוף-סוף הגיעה אל המנוחה והנחלה. בהתלהבות רבה, שלא אחת לא רחקה מהתלהמות, הפכו עוד ועוד סופרים ואנשי עט לשותפים נלהבים לפעילות האינטנסיבית שהתקיימה ברובה בין השנים 1880-1890. כמות התוצרת הספרותית שלהם באותן שנים תרמה גם היא את חלקה. התרבות העברית של אותן שנים הצליחה ליצור נוכחות מרשימה. אין ספק שבין השנים 1880 ל-1890 הספרות העברית אכן זכתה לפריחה עצומה באירופה.

אולם כעצמת התקוות כך גם היתה עצמת התסכול, כאשר התברר לאנשי העט שהתקוות הגדולות שתלו בקהל הקוראים העברי הן חסרת בסיס. ההתפכחות הכואבת מן האשליה בדבר קיומו של קהל קוראים אותנטי לספרות העברית לא איחרה לבוא. את חוסר הטעם שבהפרחת התקוות הגדולות היטיב לנסח אחד העם, זמן קצר לאחר שהשליח החל לצאת לאור. במכתב ל'י' לנדא מיום 5.12.1897 כתב:

27. ראה לעניין זה שלמון, 1979; ושלמון, תש"ם.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

מצב 'השלח' בשנה שעברה היה רע מאד. החשבון שעשינו מראש דרש, כי יהיו ל'השלח' אלפים חותמים, ורק אז ישיב את כל ההוצאות. ומאחר שמספר החותמים היה לא הרבה יותר מחצי המספר הזה, נאכל כמעט כל הכסף שהקדיש המו"ל להוצאתו ... אלה הם היסודות שעליהם יתקיים הירחון היחידי בשפת עבר! והטפשים מרעישים עולם בתחית העם, השפה והספרות.²⁸

הירידה בהיקפו של קהל הקוראים היתה דרסטית ובאה כהפתעה מרה לאנשי התקופה. גם השלח לא הצליח לגייס את אלפיים החותמים הדרושים לקיומו, ומאחר יותר נסגר לשנתיים, לאחר שמספר חותמיו ירד ל-700. הדור, השבועון הספרותי שעצם הוצאתו לאור ב-1901 העידה על הדימוי העצמי הגבוה של המרכז כמרכז פורח ובעל פוטנציאל רב, נסגר לאחר שנה, ב-1902, משום שלא יכול היה לגייס את אלף המנויים הדרושים להמשך קיומו. הניסיון הפרטי של פרישמן לחדשו, ב-1904, גרם לו נזק כלכלי עצום.

מה היו הסיבות לירידה הפתאומית והבלתי-צפויה לכאורה בקהל הקוראים? לצד נחיתותה של העברית ביחס ליידיש וכשלונה במאבק אֵתה, היו לכך סיבות נוספות. בחיבור זה אני מבקשת להציע פרשנות שונה מזו המקובלת לאופיו של קהל הקוראים²⁹ ולהסביר את הצניחה שחלה במספר הקוראים בתהליכי הסטגנציה שעברו עליו, בקפיאה שחלה בתהליך הריבוד שלו, ויותר מכל – בפרשנות המוטעה שניתנה לגידול שחל בו.

ציבור קוראי העברית הפך לסטטי. הקהל הקודם, זה שפרנס את האסיף, נהג לקרוא את ספרות ההשכלה. הנורמות החדשות של ספרות התחייה לא תאמו את טעמו הספרותי. ספרות התחייה, על הנורמות הספרותיות החדשות שלה, לא מצאה לעצמה קהל קוראים צעיר וחדש – עובדה שהתגלתה כהפתעה מרה לסופרי התחייה. לתהליך זה היתה משמעות מרחיקת לכת לגבי עתידה של הספרות העברית, מפני שכל ספרות דינמית ניזונה ממבנה דינמי של קהל קוראים. תהליך חילופי נורמות בספרות קשור תמיד בשינוי בהרכבו של קהל הקוראים, מפני שהנורמות הספרותיות החדשות פונות בדרך-כלל לקהל חדש וצעיר יותר. בספרות העברית באירופה התקיימה הדינמיות רק באופן חד-צדדי, מפני שהתרחשה בקרב הסופרים בלבד. צמח דור חדש של סופרים שהציע מערכת נורמות חדשה, אבל דור זה לא מצא לו קהל קוראים. חלק מן הדור הצעיר העדיף מסיבות אידיאולוגיות את ספרות היידיש, וחלק העדיף את ספרויות אירופה, שלהן נחשף לראשונה.

לגבי חלק מקוראי העברית בשנות השמונים של המאה ה-19, בעיקר לגבי אותו חלק שהיה חסר מוטיבציה ציונית, שימשה הקריאה בעברית אך ורק אמצעי להכיר את

28. אחד העם, תרפ"ד, א, עמ' 147.
29. לדוגמה, מירון, 1975; מירון, 1987.

העולם החילוני ולעבור אליו. הדור שבא אחריו כבר לא נזקק לספרות העברית כספרות מתווכת בינו לבין העולם החילוני, זאת בעיקר בגלל מסלול החינוך השונה שלו, שאפשר לו לקרוא את ספרויות אירופה במקור (לפחות בחלקן). על מסלול החינוך השונה של היהודים תעיד לדוגמה העובדה שמספר רב יותר של צעירים זכה לחינוך גבוה: ב־1910 למדו ברוסיה 4,244 סטודנטים יהודים שהיוו 10 אחוזים מכלל הסטודנטים באוניברסיטה.³⁰ אפשר להניח שלולא המכסות שהגבילו את מספר הסטודנטים היהודים (נומרוס קלאוזוס) היה מספרם גדול עוד יותר. באופן כזה איבדה הספרות העברית את תפקידה כמתווכת ביניהם לבין העולם החילוני וכשער בלעדי לעולם הספרות, מפני שספרויות אירופה הפכו נגישות יותר ויותר.

לתחרות עם ספרויות אירופה נוספה גם התחרות בספרות היידיש.³¹ חלק ניכר מקהל הקוראים החל בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה העשרים להעדיף אותה, בעיקר מטעמים של אידיאולוגיה ושל נוחיות לשונית. היידיש ולא העברית היתה ברובם המכריע של המקרים שפת האם וגם שפת הדיבור, וספרות היידיש, שהלכה והתרבדה בכיוון של מילוי המערכת הקאנונית שלה, יכלה לספק את רוב צרכיו של הקורא, גם של הקורא המשכיל יותר. אין ספק שספרות היידיש נהנתה בסוף המאה ה־19 מקהל הרבה יותר גדול. לעתים פָּרְנְסָה אפילו את הספרות העברית, כמו במקרה של חברת 'אחיאסף', שבשנת 1899 החליטה להוציא לאור עיתון ביידיש בשם דער יוד, בעריכת רבניצקי, כדי לסייע במימון הוצאת השלח.

על עליונותה של ספרות היידיש בתחרות בין שתי הספרויות ניתן ללמוד ממקורות רבים. דוגמה אחת לכך היא שתי החוברות שהוציאו אנשי 'אחיאסף' לכבוד הקונגרס הציוני. החוברת העברית נמכרה ב־3,000 עותקים בלבד, וזאת למרות שנכתבה בידי הרצל עצמו, ואילו החוברת ביידיש, שנכתבה בידי שלום עליכם, נמכרה ב־27 אלף עותקים(!).³²

דוגמה אחרת היא הקשיים שנתקלו בהם ביאליק ורבניצקי בניסיון להוציא לאור את כתבי אברמוביץ בעברית, גם כאשר הדפסת כל כתביו ביידיש היתה כבר לעובדה מוגמרת. ביום 22.3.1907 כתב ביאליק במכתב לאברמוביץ:

באלה הימים - מחר או מחרתים - ישלח לך רבניצקי את הסך הדרוש להדפסת תמונתך במקומך. התמונה תצטרף לכרך א' שנגמר עתה בדפוס ובעוד ימים יצא כלו. ואשר לכרך העברי - אין יודע אחריתו...³³

שאלת המאבק בין היידיש לעברית נדונה לא אחת במחקר. אולם המחקר לא שם לב לעובדה שהגידול שחל בהיקף קהל הקוראים בעברית היה בגדר טעות אופטית. עבור חלק ניכר מן הקהל החלה הספרות העברית למלא את הפונקציה שקודם לכן

30. ראה שרפשטיין, תש"ה, עמ' 394.

31. ראה כנעני, 1953, עמ' 476.

32. ראה על כך אחד העם, תרפ"ד, ב, עמ' 254.

33. שמרוק, תשל"ו, עמ' 95.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

מילאה לגביו ספרות היידיש. הספרים שזכו לפופולריות רבה בקרב הקוראים לא היו טקסטים שעמדו במרכז המערכת הקאנונית ולא אלה שזכו לשבחים בהשלח, אלא רומנים מקוריים או מעובדים שהיו קרובים באופיים לספרי האגורה (ה־Volsbücher), שציבור הקוראים הורגל לקרוא ביידיש. רומנים כמו אהבת ציון או מסתרי פריז הם אלה שזכו לתפוצה רבה. מאפו אמנם התקנא בהצלחת מסתרי פריז, בעיבודו של שולמן, וכתב על כך לאחיו:

גם אנוכי שמח בזאת, כי בסכלות עם לא־בינות נושע שולמאן. הן 2000 עקסעמפלארען (!) מחלקו הראשון כבר נפוצו בישראל ויביאו לו 1000 רוי"כ, ובכל אלה אין די כי מכל עבר ופאה ומאוהלי יעקב ידרשוהו: 'קח כסף מלא, רק הבה לנו "מסתרי פריז" מהר, והחישה מעשיך וכלה פועלך ביתר החלקים, כי העם רעבים וצמאים לראות את אשר לא ראו אבותיהם ואבותיהם במחזה'.³⁴

אך הוא עצמו כתב רומנים שנשענו על אותו דגם של מסתרי פריז ושל רומנים אחרים ששולמן עיבד לעברית. קודם לכן הוציא שולמן לאור עיבודים של הליכות קדם,³⁵ שולמית,³⁶ ולאחר הצלחת מסתרי פריז³⁷ הוציא לאור עיבודים של מלחמות היהודים³⁸ וקדמוניות היהודים.³⁹ גם ספריהם של מאיר להמן,⁴⁰ ל' פיליפסון⁴¹ והרמן רקנדורף,⁴² שנשאו אופי

34. דינור, 1970, עמ' 24.

35. ק' שולמן, הליכות קדם, וילנה תרי"ד (עם תיקונים, תרי"ט).

36. ק' שולמן, שולמית, וילנה תרס"ו (תרי"ט).

37. א' סוא, מסתרי פריז (תרגם מצרפתית קלמן שולמן), וילנה תרי"ז-תר"ך (וילנה תר"ל-תרל"ו; תרע"א).

38. " בן מתתיהו הכהן, מלחמות היהודים עם הרומאים (תרגם מאשכנזית קלמן שולמן), וילנה תרכ"א-תרכ"ג.

39. " בן מתתיהו הכהן, קדמוניות היהודים (תרגם מאשכנזית קלמן שולמן), וילנה תרכ"ד (תרע"א).

40. מ' להמן, בוסתנאי (תרגם מאשכנזית הרש"י פין), וילנה תר"ל (תרל"ב, תרל"ו, תרמ"א, מעובד לנוער־ורשה תרע"א); להמן, יד ושם או סוכן המלך (תרגם אברהם צוקרמן), ורשה תר"ן (תרנ"ב, תרנ"ז, תר"ס, תרע"ג).

41. ל' פיליפסון, מרים החשמונאית (תרגם יוסף אליעזר אפשטיין), וילנה תרכ"ג; פיליפסון, עזרא הסופר (תרגום והוספות שלמה מאנדלקרין), וילנה תרכ"ו (לייפציג תרס"א); פיליפסון, נדחי ישראל (תרגם מגרמנית אברהם אבא ראקובסקי), ורשה תרל"ה; פיליפסון, יעקב טיראדו (תרגם שמואל יוסף פין), וילנה תרל"ה (תרמ"א, מעובד לנוער בידי רבינוביץ - ורשה תרס"ז); פיליפסון, צדיק ונשגב (תרגם מאשכנזית ה"ר מנוח [נחום סוקולוב]), ורשה תרמ"ג; פיליפסון, ספור ספרד וירושלים (תרגם שר"ף דיקר), ורשה תרמ"ז; פיליפסון, הפליט מירושלים (תרגם מאשכנזית פלי"א בן רש"ל [אריה ליב פוהורילס]), פרמישלא תרמ"ה.

42. א"ש פרידברג, זכרונות לבית דוד (בעקבות הסופר רקנדורף), ורשה תרנ"ג-תרנ"ט (תר"פ).

דומה, זכו להצלחה רבה ולעיבודים רבים. רובם ככולם עובדו לפי מודל ספרות האבירים, תוך הפעלת רקע יהודי וגיבורים יהודים.⁴³ מספרם הרב של הרומנים⁴⁴ שיצאו לאור בין השנים 1870-1890 והמהדורות הרבות שזכו להן אכן מעידים על כך שזכו להצלחה אצל הקוראים ועל היקפו הגדול של קהל הקוראים.

אין אפוא ויכוח על היקפו של קהל הקוראים, אך יש לבחון את האופן שבו הובנו אופיו ומבנהו. בני התקופה ביקשו למצוא בקהל הזה את הבסיס לספרות הרשמית שיצרו, והם זיהו בטעות את הקהל הזה כקהל של הספרות הרשמית הזו. אנשי הספרות העברית, שחיכו זמן כה רב להופעתו של ציבור קוראים בעברית והיו כה אחוזי התפעמות מן התופעה, מיאנו להבין שקהל קוראי העברית שצמח אינו קהל של הספרות הרשמית, אלא קהל שהעברית החלה למלא עבורו פונקציות שקודם לכן מילאה היידיש. הצמיחה בהיקפו של קהל הקוראים לא קושרה עם הגידול בקהל הקוראים של ספרות פופולרית, אלא זוהתה מבחינת התודעה אך ורק עם עצם התופעה שציבור חדש וגדול של קוראים קורא בעברית. מכאן גם נבעה הטעות האופטית, שראתה כאמור בכל קורא בעברית קורא פוטנציאלי של הספרות העברית הרשמית. הסיבה העיקרית לכך היתה שלספרות הלא-רשמית לא ניתנה לגיטימציה בעברית, ומבחינת התודעה הספרותית היא כלל לא נחשבה כחלק מן הספרות העברית. לכן גם לא יכלו בני התקופה להניח שהצמיחה בקהל קוראי העברית נבעה מהשינוי שחל באופיים של הטקסטים הספרותיים. לא עלה על הדעת שקם קהל שצרך את הספרות הלא-רשמית בעברית. כל קורא עברית זוהה באופן אוטומטי כקורא של הספרות העברית הרשמית.

ההיסטוריוגרפיה אימצה את נקודת המבט של אנשי הספרות, וכתוצאה מכך טעתה בהבנת אופיו של ציבור קוראי העברית.

חוסר ההתאמה הזוה בין התהליכים שעברו על המערכת הספרותית, תהליכים של פריחה והתפתחות, לבין התהליכים שעברו על קהל הקוראים, תהליכי שיתוק והתנוונות - שהתרחשו בשני צירים מנוגדים לחלוטין - בא לידי ביטוי בין השאר גם במצבו של השלח.

השלח נחשב לכלי מבטאה של ספרות התחייה, והיה כתב-העת היוקרתי ביותר. הוא החל לצאת לאור מתוך הנחה, שבאה לידי ביטוי במאמרו של אחד העם 'תעודת

43. ספרו של מאיר להמן בוסתנאי יצא לאור בשלוש מהדורות בין 1870-1881, ספרו יד ושם או סוכן המלך יצא לאור בשנות התשעים בכמה מהדורות. ספריו של ל' פיליפזון עובדו לעברית החל משנות השישים: מרים החשמונאית, 1863; עזרא הסופרי, 1866; נדחי ישראל, 1875; יעקב טיראדא, 1881; צדיק ונשגב, 1883; הירושה או הקבר בסיוניטה, 1884; סיפורי ספרד וירושלים, 1887; הפליט מירושלים, 1888; בת חיל, 1889. ספרו של רקנדורף, שיצא לראשונה לאור ב-1865, זכה אפילו למעין קאנוניזציה בעיבודו של א"ש פרידברג זכרונות לבית דוד, שיצא לאור בהוצאת 'אחיאסף' בשנות התשעים.

44. דיון ראשוני, מעמיק ויסודי ברומן ההיסטורי היהודי-גרמני נערך בעבודת הדוקטור של ניצה בן-ארי, 'הרומאן ההיסטורי היהודי-גרמני', אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1993.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

השלח', כי יש מקום לספרות אליטיסטית, תוך שאיפה לסטנדרטים הספרותיים הגבוהים ביותר. הנחה זו נתגלתה מהר מאוד כמוטעית. למרות הציפייה לקהל של אלפי חותמים, לא הצליח השלח לגייס יותר מאלף עד 1,500 חותמים, ככל הנראה בגלל אי-התאמתו לקהל קוראים רחב, כפי שכתב אחד העם לד"ר מיכלסון: "השלח" מוצא אמנם חן בעיני טובי הקוראים, אבל טובי הקוראים, כנראה, אינם רוב הקוראים ולא יוכלו לפרנס מכ"ע כזה".⁴⁵

במכתב אחר ניתח אחד העם את הסיבות לפער בין 'טובי' הקוראים, לדבריו, לבין 'רוב' הקוראים: "השלח" הוא כנראה "לוקסוס" לקהל קוראינו, ודי להם בספרות של "המליץ", שהוא אינו מביא לידי יאוש ... החותמים לחצי השני נתמעטו עוד".⁴⁶ וכך, למרות היוקרה הרבה שהשלח נהנה ממנה הוא לא הצליח לקיים את עצמו ונוקק לגמילות חסדים וליזמות מצנאטיות ונמצא בסכנת סגירה תמידית. בשנת 1905 אף היה חשש שהוא ייסגר באמצע השנה, כפי שמתברר ממכתבו של אחד העם אל אליעזר קפלן מיום 23.4.1905: 'ומה יהי גורל "השלח"? האמנם יפסק באמצע הכרך? חרפה כזו גדולה מנשוא'.⁴⁷

את השלח אמנם לא סגרו באמצע אותה שנה, אולם השבועון הספרותי הדור, שגם הוא יצא לאור בהוצאת 'אחיאסף' במגמה להרחיב את קהל הקוראים ולפנות לציבור יותר רחב, לא החזיק מעמד יותר משנה. סגירתו של הדור הביאה את פרישמן לכתוב את הדברים המרים הבאים:

יום יום דברתי אליכם ואמרתי, כי אין לנו עם ואין לנו ספרות ואין לנו תנועה ואין לנו תחייה ואין לנו דבר, ואתם לא אבייתם האמין; יום יום דברתי אליכם ואמרתי, כי אין לנו סופרים ואין לנו חותמים ואין לנו קוני ספרים ואין לנו כל וכי יש לנו רק פרזות ריקות וכי התנועה הגדולה אשר אתם אומרים אינה אלא דבר מלאכותי ... [הדגשה שלי - ז"ש].⁴⁸

מלים אלה נכתבו ב-1902, שנים מעטות בלבד לאחר שתחושת אופוריה שלטה ברחובות הספרות העברית. רחובות אלה התרוקנו עתה ואנשי הספרות חשו שכל מאמציהם היו לשווא. גם אחד העם הציוני וגם פרישמן הלא-ציוני, שהאמינו אמונה שלמה בחיוניותו של המרכז הספרותי באירופה, הגיעו למסקנה שקיומה של הספרות העברית באירופה הוא מלאכותי וחסר תקווה.

הכרה זו במצב המלאכותי של הספרות העברית באירופה, שמאוחר יותר הפכה אצל אנשי הספרות להכרה מנוסחת ומודעת ודחפה להקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, נבעה מניתוח מפוכח של נסיבות קיומה של התרבות העברית באירופה.

45. אחד העם, תרפ"ד, א, עמ' 122.

46. מכתב לאוסישקין, ביום 7.7.1897, אצל: אחד העם, תרפ"ד, א, עמ' 111-112.

47. אחד העם, תרפ"ד, ג, עמ' 204.

48. פרישמן, תרע"ד, ד, עמ' 82.

התרבות העברית באירופה התקיימה במצב של רב-לשוניות (דיגלוסיה) ושל מה שניתן לכנות בהשאלה כ'דיגלוסיה תרבותית'. כלומר, חלק מהרכיבים של המערכת נשאלו מן התרבויות השכנות - גם מפני שלא העלו על הדעת את קיומם בתרבות העברית וגם מפני שהיו זמינים בתרבויות השכנות או בתוך התרבות שבה התפתחה הספרות העברית. לפחות שלוש ספרויות היו זמינות לקוראי הספרות: עברית, יידיש וספרות המקום - זאת בנוסף, כמובן, לספרויות השכנות. משמעות הדבר היתה שגם ההבראיסט המסור ביותר שהיה קורא את השלח ואת שירת התחייה בעברית, קרא את הספרות הלא-רשמית, את ה־Schundliteratur, ביידיש או בלשון המקום, וביקר בתיאטרון, במוזיאון או בקונצרט שהציגו בפולנית, ברוסית או בגרמנית. במלים אחרות, בשפה העברית לא רק שלא ניתנה לגיטימציה להתרבות המערכת, התרבות המאפיינת כל מערכת תרבותית 'טבעית', אלא שהתרבות העברית נאלצה להתקיים במצב שבו חלק מרכיבי המערכת כלל לא התקיים, ואילו רכיבים אחרים נאלצו להתחרות ברכיבי מקביל של התרבות הלאומית שבקרבה נוצרה התרבות העברית. התרבות הלאומית שבתוכה התקיימה התרבות העברית, ו/או תרבות היידיש, היתה מעצם טבעה מלאה יותר, מרובדת יותר, והיו לה יחסי גומלין עם רכיבים 'טבעיים', שבחלקם לא היו קיימים כלל בתרבות העברית, דווקא בגלל המעמד הגבוה שהוענק לה. באופן כזה המגע עם התרבויות האחרות, שהפך לתו היכר של התרבות העברית באירופה, גם סייע לבנייתו של המרכז, אבל באופן דיאלקטי היה גם גורם מעכב בהתפתחותו.

המעמד הגבוה שהוענק לספרות - התפיסה שהיא נותנת ביטוי לתחייה הלאומית - לא אפשר כאמור את היווצרותה של מערכת תרבותית מרובדת ומלאה. כפי שעולה מן התיאור שלעיל, גם כאשר החלו להתפתח תהליכי ריבוד (כמו במקרה של הרומנים המתורגמים, לדוגמה), הם לא הפכו לחלק מהתודעה התרבותית. לכל אלה נוספה כמובן העובדה שהיידיש מילאה לגבי העברית פונקציה של ספרות לא-רשמית במשך תקופה ארוכה, והמערכת הרשמית לא נערכה לסיטואציה החדשה, סיטואציה שבה ספרות היידיש התרבה וחדלה למלא לגבי העברית את תפקידה הקודם.⁴⁹

לחיי התרבות העברית באירופה לא היה אפוא כל סיכוי להפוך למערכת תרבותית מלאה, מרובדת ו'טבעית'. למרכז בארץ-ישראל, לעומת זאת, היה פוטנציאל לבנות מערכת תרבותית מלאה, מה שהפך מאוחר יותר גם לתכונה המבחינה בין התרבות העברית באירופה לבין התרבות העברית בארץ-ישראל.

ההכרה שבארץ-ישראל יש סיכוי לקיום טבעי של חיי תרבות מלאים ומרובדים, ואילו באירופה אין לכך סיכוי, הפכה להיות הסיבה העיקרית לחורבן המרכז של הספרות העברית באירופה. נכון ששלושים שנים הוקדשו למאמצים להחיות את המרכזים באירופה, אבל ניתן להניח שעלייתו של ביאליק מסמלת את הפיכתה של ההכרה בחוסר הסיכוי של המרכזים באירופה לגחלת הכלל.

בשעה שחיי הספרות העברית באירופה שצפוי-קצפו על ריק, החל הניסיון להקים

49. ראה בעניין זה אבן זהר, 1979; ושמוק, 1978.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

בארץ-ישראל את המרכז האלטרנטיבי של הספרות העברית. באופן מטאפורי ניתן לתאר את היחסים בין המרכז הספרותי באירופה לבין המרכז שהלך ונבנה בארץ-ישראל כמושואת כוחות: בסוף המאה ה-19 היתה ידה של אירופה על העליונה באופן מוחלט ובארץ-ישראל לא התקיים כלל מרכז ספרותי, אם כי ישבה בה קבוצה קטנה ביותר של סופרים שכתבה טקסטים בלטרסטיים, וביניהם: ח"א זוטא, יהושע איזנשטט-ברזילי ויהודית הררי, ונעשו נסיונות ראשונים להקים בה מוסדות ספרותיים, כמו נסיונו של בן ציון, שיסד את כתב-העת העמר,⁵⁰ אולם אין טעם לראות בנסיונות אלה יותר מאשר ניצנים ראשונים, שבישרו את הקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל. בהדרגה החלה משוואת הכוחות להשתנות. הנסיונות להקים בארץ-ישראל מרכז ספרותי קיבלו תאוצה לאחר עלייתו של ברנר לארץ ב-1909, ובמרכז הארץ-ישראלי החלו להיווצר הממסדים הספרותיים הדרושים לקיומו של מרכז תרבותי. אולם, המרכז בארץ היה תלוי עדיין לחלוטין במרכז הספרותי באירופה, למרות חולשתו של האחרון. בשנות העשרים הלכה משוואה זו והתאזנה, ומאמצע שנות העשרים החל לגבור כוחו של המרכז הארץ-ישראלי, שהתחזק מאוד עם תחילת המעבר של המוסדות של המרכזים הספרותיים מאירופה לארץ-ישראל. הוא שינה את הסטטוס שלו והפך ממרכז תלוי ונתמך מבחינה ממסדית למרכז שהממסדים שלו זכו להגמוניה על חיי הספרות העברית. זאת למרות שמבחינה כלכלית הוא עדיין נתמך, כמו כל החברה היישובית, בידי יהדות אירופה וארצות-הברית.

יש לחזור ולהדגיש כי לא התנאים החומריים האובייקטיביים הם שהביאו לחורבן המרכז באירופה ולהקמתו בארץ-ישראל; יתרוננו הגדול של המרכז בארץ-ישראל היה בכך שבארץ-ישראל הלך והתפתח קהל קוראים שבשבילו היתה הלשון העברית, תחילה במישור האידיאולוגי ולאחר מכן גם בחיי היום-יום, שפת הדיבור ושפת התרבות גם יחד. בארץ-ישראל גם לא היתה קיימת מלכתחילה האופציה של תרבות בדיגלוסיה, ולכן הצליחה התרבות העברית להתפתח בה כמערכת תרבותית מלאה. באפשרות לקיים באופן כזה את המרכז הספרותי בארץ-ישראל, כלומר באפשרות ליצור מערכת תרבותית מלאה בתנאים 'טבעיים', בחברה שראתה בתרבות מרכיב חשוב ביותר לעצם קיומה, יש לראות את הסיבה העיקרית לניסיון להקים בארץ-ישראל מרכז ספרותי ואת הצלחתו של המרכז להפוך, תוך פחות מ-15 שנים, למרכז ההגמוני של התרבות העברית.

קווים עיקריים לתהליך נדידת המרכזים

תמונת המצב של הספרות העברית בראשית המאה העשרים מובילה למסקנה הבלתי-נמנעת כי בראשית המאה נעשו כמעט כל הנסיונות שלא להקים בארץ-ישראל את המרכז של הספרות העברית. החל משלהי המאה ה-19 אנו עדים לתהליך חוזר ונשנה שבו נדדו המרכזים הספרותיים באירופה בניסיון להיאחו בערים גדולות ולהעביר

50. גוברין, 1980.

אליהן את המרכז של הספרות העברית באירופה. במקביל נעשה גם ניסיון להקים מרכז של ספרות עברית באמריקה. רק לאחר שהתברר כי כל הנסיונות להקים מרכזים ספרותיים באירופה ובאמריקה נכשלו כישלון חרוץ – רק אז הוחל בהפניית המשאבים החומריים והרוחניים לארץ-ישראל.

התהליך המחודש של נדידת המרכזים באירופה החל לאחר שהתברר כי המרכז בוורשה הולך ודועך. אז נעשה הניסיון להעתיק את עיקר הפעילות של החיים הספרותיים לאודיסה. הבחירה באודיסה נראתה טבעית, מפני שוורשה מעולם לא נחשבה למרכז ספרותי 'מכובד' אלא למרכז שבו מתקיימת פעילות רבה וסואנת. האופוזיציה בין ורשה לבין אודיסה היתה אופוזיציה בין מרכז של עשייה 'וולגארית' לבין מרכז של חשיבה ו'אנינות טעם'. אולם העשייה הספרותית הרבה של ורשה הלכה ודעכה. ורשה איבדה לחלוטין את האטרקטיביות שלה כמרכז ספרותי; כתבי-העת נסגרו בזה אחר זה: המליץ (1903), הדור (1904) והצפה (1905). כדי לסיים את הוצאתו לאור של השלח בצורה מכובדת נאלצו להוציא את החוברת האחרונה כחוברת משולשת ולתתה כשי לחותמי הצפה. ב-1905 נסגר הצפה, ולאחר מכן נסגר השלח, וחודש ונסגר שוב פעמים מספר.

אולם ירידת כוחה של ורשה בשנות העשרה לא הובילה עדיין להעברת המרכז לארץ-ישראל. עיקר הפעילות של המרכז עברה, כאמור, באופן טבעי לאודיסה, וביטוי סמלי לכך ניתן לראות בעובדה שבינואר 1905 עזב ביאליק את ורשה ועבר להתגורר באודיסה, שבה הגביר במשנה מרץ את פעילות 'מוריה'.

ואכן, בעשור הראשון של המאה העשרים נדמה היה כי יש סיכוי שמרכז הספרות העברית באירופה, שהתמקם עתה באודיסה, ישוב ויפרח, כפי שאירע בשנות התשעים בוורשה. סיכוי זה נשען על האמונה בהצלחתו האפשרית של החינוך העברי השלם בגולה. מי שהאמין בחינוך השלם בגולה האמין באפשרות ליצור קהל קוראים אותנטי שיצרוך את התרבות העברית באופן 'טבעי', ויתפתח באופן דינמי, כמו קהל קוראים של כל תרבות אחרת.

התעוררות התנועה הציונית ברוסיה בתחילת המאה הגיעה לשיאה מבחינת התרבות העברית בהקמת מערכת בתי הספר של חברת 'תרבות'. 'תרבות', שקמה ב-1917 כתוצאה מן האיחוד בין 'חובבי שפת עבר' ו'ההסתדרות לשפה ולתרבות', נתנה את הביטוי המלא ביותר לאמונה, שמבטאה הבולט ביותר היה זאב ז'בוטינסקי, כי 'בחינוך הלאומי הלשון היא העיקר והתוכן הוא הקליפה'. 'תרבות' הקימה מערכת מסועפת של בתי ספר, אשר היו עתידים ליצור את הקהל של הספרות העברית, וגם יצרו לפי שעה ביקוש לספרי לימוד ולספרי קריאה לילדים בעברית. הוצאות הספרים העבריות החלו להתרכז בהוצאה לאור של ספרי לימוד, וביניהם סיפורי המקרא, דברי נביאים ודברי כתובים בעריכת רבניצקי, ביאליק וש' בן-ציון, והזמיר מאת ג' פינס, שזכו להצלחה רבה. אולם יש להדגיש כי הצלחתן של הוצאות הספרים השונות וביניהן 'מוריה' היתה בעיקר בתחום ספרי הלימוד, ואילו בתחום הספרות היפה נמשך תהליך הדעיכה. מבחינה זו לא חל שינוי של ממש במצב הספרות העברית, גם לא

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

בתקופת אודיסה. שני מקרים של הוצאה לאור של ספרות יפה בעלת היוקרה הגבוהה ביותר יעידו על כך:

האחד - הוצאתו לאור של השלח. בשנת 1907 היתה הוצאתו לאור תלויה בנכונותם של אלף קוראים להיענות לקול הקורא שפנה אליהם בבקשה לסייע בהוצאתו מחדש על-ידי חתימה מראש. לא ברור מה היו תוצאותיו של הקול הקורא, מפני שבסופו של דבר התאפשרה הוצאתו לאור של השלח באותה שנה בזכות תרומתו הנדיבה של הלל זלטופולסקי.

המקרה האחר הוא ההוצאה לאור של קובץ שיריו השני של ביאליק בשנת תרס"א. אמנם הקובץ נמכר והופץ על-ידי הוצאת 'מוריה', אולם לא ניתן היה להוציאו לאור ללא תרומותיהם של 'חובבי השירה העברית', שגויסו בידי א"ל לוינסקי.

אנשי הספרות קיוו שהירידה בהיקף הקוראים היא זמנית בלבד, וכי במסגרת בתי הספר של 'תרבות' ייווצר הקהל העתידי של הספרות העברית. אולם, בטרם נשלם עשור אחד נתברר כי היתה זו אשליה בלבד. לא רק ברוסיה, שבה נפלה העברית קרבן לגזירות הייבסקציה, הלך וירד מספר קוראי העברית; תהליך דומה הסתמן גם בפולין. עשור מאוחר יותר, בשנת 1926, התפרסם בכתובים מכתב (ללא חתימה), שתיאר את הירידה במספר קוראי העברית בפולין:

הקורא העברי אין לו חומר קריאה והוא עובר לספרויות אחרות. לשנה החדשה אשלח לכם דו"ח שנתי מספריתנו (היא אחת הגדולות בפולין אשר אוצר ספריה מגיע ל-35000 כרך ו-1600 קורא) וראיתם עד מה ירד פלאים אחוז הקוראים העברים.⁵¹

וכאילו כדי לחזק את דבריו התפרסם סמוך לכך דין וחשבון של ספריית 'מפיצי השכלה' בוילנה לשנת 1926, שתיאר את הירידה במספר הספרים העבריים ובשיעור הקוראים. בספריית 'מפיצי השכלה' היוו הספרים העבריים 11 אחוזים לעומת שלוש אחוזים ספרים ביידיש, ואילו שיעור קוראי העברית ירד מ-19.6 אחוזים בשנת 1924 ל-16.1 אחוזים בשנת 1925 ול-11.8 אחוזים ב-1926.⁵²

מובן שמה שהכריע את גורל המרכז באודיסה לא היה רק מבנה קהל הקוראים והיקפו. המרכז ברוסיה חרב סופית, ולמעשה גם נשמד פיסית בגלל גזירות המשטר הבולשוויקי, שהוצאו לפועל באמצעות הייבסקציה בעזרת המשטרה והמשטרה החשאית. עוד לפני ש'תרבות' החלה לפעול ברוסיה תפסו הבולשוויקים את השלטון, ומוסדות תרבות נאלצו לעקור לאוקראינה. בשנת 1918 התגברה מאוד הפעילות של התרבות העברית באוקראינה ושוב נוצרה זמנית האשליה שיש סיכוי מחודש לספרות העברית.

אולי גם פעילות מוגברת זו היא שהביאה את שטיבל הנלהב להיענות לקריאתו של פרישמן 'תנו לנו מליון רובל ואז אפשר לעשות גדולות', שהושמעה בוועידת 'תרבות' בווינה ב-1913, בימי הקונגרס הציוני ה-11. באיחור של ארבע שנים, באפריל 1917,

51. כתובים, ט"ז (13.12.1926).

52. כתובים, כ"ד (9.2.1927).

נענה שטיבל לקריאה וניאות להקציב סכום עתק זה להוצאת ספרים וכתבי־עת ספרותי. שטיבל התכוון תחילה להוציא ירחון, אך בגלל קשיי הזמן של ראשית המהפכה הרוסית הוחלט להוציא שנתון, קובץ ספרותי בשם התקופה. בנוסף לכך תוכנן מפעל תרגומים רבי־היקף, וכן הוצאה לאור של שירה ופרוזה מקוריים. התנאים הקשים של ימי המלחמה לא הרתיעו את שטיבל, שהתעקש להמשיך ולהוציא לאור ספרים גם בתקופה זו. בזכרונותיו סיפר על כך פיכמן:

הבית, שבו דר שטיבל ושהוצאת הספרים היתה בתוכו, נתפס בימים ההם על ידי החילים האדמים שהתעללו ביושביו והלכו אימת מות עליהם. וגם אותה שעה, שכל מעשי ידיו היו טובעים בים ההרס הרוסי, לא פסק מלעורר, מלתבוע, מלהכריח את עוזרי ההוצאה בכל האמצעים שהיו בידו להמשיך את העבודה.⁵³

על הקשיים שאליהם התכוון פיכמן יכול להעיד הסיפור הבא, אחד מרבים, שהתפרסם בכתובים:

1919 במוסקבה. החרם טרם נחתם על העברית, וידי מסדרים בישראל עסקו עוד ברחוב פיטרובקה בצירופי אותיות אשוריות למלים בשפת עבר. אך קטרגו השטנים. ובבקר עבות אחד נחתרה המחותרת הראשונה. קלצקין (מי ששמש אז קומיסר ועתה הוא מו"ל בשפת אידיש) נכנס לבית דפוסה של הוצאת שטיבל. לימינו – חיל אדום, ובכפו – 'פקודה': להחרים אותיות כאות נפשו. ואות נפש קלצקינים אין חקר: היו אז די אותיות בלתי מסודרות אך נפשו חשקה דוקא לפזר שלשה ספרים שהיו מסודרים כבר: (מדם בוברי, גרמינל וחלק א' של י"ן כריסטוף). ואת האותיות הללו והרבה אחרות הואיל ל'הלאים' ע"פי נוסח מיוחד במינו: לקח לעצמו את אוצר האותיות, נשא רגליו לזילנא ויסד שם את ההוצאה הפרטית שלו המתקיימת עתה בפולין.⁵⁴

שטיבל לא היה היחיד שהתעקש על המשך הפעילות העברית בעצם ימי המהפכה. ב־1918 המשיכו להופיע באודיסה ספרי לימוד בעברית, ובאוקראינה כולה התפשטה פעולת 'תרבות': הוקמו 188 בתי ספר עממיים, 119 גני ילדים, חמש גימנסיות, שתי אוניברסיטאות (אחת בחראקוב והאחרת במוסקווה), שלושה בתי מדרש למורים ושני מכונים לגננות.

אולם, באותה עת כבר בערה הקרקע מתחת לפעולות התרבות העברית. הייבסקציה הלכה וצברה כוח תחת שלטון הבולשוויקים, וכתוצאה מכך התפרסמה בשנת 1919 פקודה שאסרה הוראת השפה העברית, על סמך ההכרה ביידיש כלשון אמם של היהודים. בפקודה שפרסם ביום 30.8.1919 הקולגיום של הקומיסריון להשכלה נאמר:

53. פיכמן, הספר העברי, עמ' יח.

54. כתובים, ה' (20.8.1926).

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

- (1) להכיר שהשפה העברית אינה שפת הרבור להמוני העם היהודי ומשום זה אין לראות אותה כשפת מעוט לאומי, ובנוגע להוראה דינה כדין סתם שפה זרה, שאינה בכלל השפות המדוברות בפי המוני עמי ר.ס.פ.ס.ר.
- (2) להכיר שיש להפסיק מיד את הוראת השפה העברית בבתי הספר מהדרגה הראשונה ...
- (3) התלמידים החדשים שיתקבלו לבית הספר מהדרגה השנייה יתחילו את למודיהם באידיש או בשפה אחרת ...⁵⁵

פקודה זו בישרה את תחילת הקץ של התרבות העברית ברוסיה. ברוח פקודה זו החלו לסגור את בתי הספר של 'תרבות', ותוך זמן קצר חדלה כל פעילות לגאלית של תרבות עברית ברוסיה.

הפקודה נאכפה באופן ברוטאלי ממש בידי הוועדים המוציאים לפועל ('איספולקום'), שפעלו בסיוע המשטרה. הם החרימו את בתי הדפוס של ההוצאות הציוניות והקלריקליות. סיפר על כך ברוך סטופניקר בזכרונותיו:

בתי הדפוס עם מכשיריהם והאותיות נלקחו על ידי הממשלה על פי חוק הלאמה מכל אנשים פרטים. כל האותיות העבריות נמסרו ג"כ אל מוסד הדפוס הממשלתי ... ואין רשות לשום איש להדפיס איזה דבר בעברית.⁵⁶

כתוצאה מהגזירות הללו לא רק נמנעה כל אפשרות פיסית להדפיס טקסטים בעברית, אלא גם נגדעה באבה יצירת התשתית המחודשת של הספרות העברית על-ידי חינוך דור חדש של קוראי עברית. בנוסף לכך הוטל חרם על מה שכבר היה קיים: הוטל חרם על הספרים העבריים, הם הוצאו מן הספריות וקריאתם נאסרה. בתחילת שנות העשרים כבר היה ברור כי ברית-המועצות לא רק חדלה מלהיות מרכז של ספרות עברית אלא שחייה של התרבות העברית בה תמו, כפי שתיאר דב עמיקם בזכרונותיו:

אם כי הבולשביקים לא הטילו במפורש איסור על עבודה תרבותית עברית, הרי למעשה היתה עבודה זו בגדר האיסור. חוץ מ'הבימה', אשר גם קיומה היה תלוי לה תמיד מנגד, לא נמצא בכל רוסיה הסובייטית אף מוסד עברי אחד ליגלי.⁵⁷

בברית-המועצות לא היה עוד סיכוי לא לספר בעברית, לא לקורא העברי וגם לא לסופר העברי. מעט הסופרים העבריים שנשארו בברית-המועצות והמשיכו לכתוב בעברית פעלו באורח לא לגאלי ותוך סיכון עצמי רב, וכמובן שהפרודוקציה הספרותית שלהם היתה דלה ביותר, והיה לה בעיקר ערך סמלי, אך בשום אופן אי-אפשר להגדיר זאת כפעילות של מרכז ספרותי.⁵⁸

55. מובא אצל צנצ'פר, 1930, עמ' 34.

56. סטופניקר, תרפ"ז, עמ' 18.

57. עמיקם, 1945, עמ' 146.

58. על קובצי בראשית וצלצלי שמע, ראה אצל גלבווע, תשל"ד.

מצבה העגום של הספרות העברית בברית-המועצות בסוף שנות העשרים תועד היטב בתזכיר שהגישה הוועידה הבלתי-לגאלית של מורי 'תרבות' למקסיס גורקי בשנת 1928, במה שנראה כניסיון הנואש האחרון להציל ולו משהו מן התרבות העברית ברוסיה:

האוכלוסיה היהודית ברוסיה הסובייטית, המונה שלשה מיליון נפש, אין לה עתון אחד, הוצאת ספרים אחת, בשפתה העברית. קשה מאוד, כמעט מן הנמנע הוא גם להביא ספרות עברית מחוץ לארץ. כל הספרות העברית, כל יצירותיהם של סופרי המופת שלנו, לרבות את הכתבים העבריים של שלום עליכם כולן נידונו לכליה, הוצאו מן הספריות, הוכנסו לרשימות מיוחדות ואסרו למסרם לקוראים ... כך הוא המצב במרכז, במוסקבה, ועוד רע מזה בערי השדה.⁵⁹

ביאליק וחבורתו, שישבו בתחילת שנות העשרים באודיסה, סבלו מגזירות הייבסקציה, שלא רק חסמה בפניהם את כל הדרכים האפשריות לפרסום יצירותיהם, אלא גם מנעה מהם כל דרך להתפרנס. הם היטיבו לקרוא את התמונה הקשה הזו שבע שנים תמימות לפני שהוגש התזכיר. הם גם הבינו שאין זה מצב זמני, אלא מצב שלא ניתן יהיה להיחלץ ממנו, והוא אף עשוי להחמיר. לכן פנתה קבוצת סופרים, וביניהם ביאליק, דרויאנוב, קליינמן והמאירי, בשנת 1921 וביקשה אישור יציאה מרוסיה. ביאליק וקליינמן נסעו למוסקווה, וכאן הצליחו לקבל רשיון יציאה, למרות נסיונותיה של הייבסקציה להכשיל גם את הניסיון הזה.

את יציאתם מרוסיה תיאר באופן פתטי בזכרונותיו ליב צנציפר (אריה רפאלי):

הסופרים היוצאים אספו את רכושם: כתבי יד יקרים, שנצטברו ושנשתמרו בצוק העתים של ימי המלחמה ושלאחריהם, - והפליגו באניה קטנה מאודיסה. על פני הגלים הסוערים של הים השחור נשאו השרידים החיים של הספרות העברית, שנשארו לפליטה מאבדן רוסיה.⁶⁰

אולם, בניגוד למה שניתן היה אולי לצפות, קבוצת הסופרים לא פנתה לארץ-ישראל, אלא יצאה דווקא לברלין.

מדוע ברלין ולא ארץ-ישראל?

למרות שבארץ-ישראל הלך ונבנה מרכז של תרבות עברית, ואנשי ספרות כמו אשר ברש ויעקב רבינוביץ לא חסכו מאמצים בניסיון עיקש לשמור על גחלת המרכז לאחר שברנר נרצח, סירבו מנהיגי התחייה העברית להפוך את ארץ-ישראל לארץ הנבחרת. בברלין⁶¹ נעשה ניסיון להקים מרכז של תרבות עברית לאחר שחורבן המרכז ברוסיה

59. מובא אצל שרפשטיין, תש"ט, עמ' 673.

60. צנציפר, 1930, עמ' 90.

61. לדיון מורחב בשאלת המרכז בברלין ראה: Shavit, 1993, pp. 371-380.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

והידיעה שכל מה שנבנה שם ירד לטמיון הפכו ודאיים לכל מי שהצליחו להיחלץ מברית-המועצות באותן שנים, כפי שכתב ביאליק למשה בן אליעזר בשנת תרפ"ב: 'הן גם אני גולה ונודד עתה. עמל עשרים וחמש שנותי, שלי ושל חברי ב"מוריה", ירד כמעט כלו לטמיון'.⁶²

ביאליק ואנשיו האמינו כי בברלין יש סיכוי הרבה יותר טוב להציל את התרבות העברית מאשר בארץ-ישראל הנטושה והרחוקה ממרכזי התרבות באירופה. האופציה הברלינאית היתה למעשה הניסיון האחרון לקיים באירופה בת מיליוני היהודים מרכז של תרבות עברית, ולקומם בה את חורבות הספרות העברית באירופה. אנשי הממסד הספרותי באירופה היו משוכנעים כי כל מקום באירופה שבו קיימים כבר תשתית תרבותית וציבור יהודי עדיף על פני ארץ-ישראל, שבה צריך לבנות את התשתית מן היסוד. באחת משיחותיו עם ראבידוביץ גילה ביאליק את ספקותיו באשר לאפשרות להקים בארץ-ישראל מרכז של תרבות:

כלום אפשר להוציא ספרים בא"י? הספר עולה ביוקר כ"כ גורא ... לא יכולתי לעלות ישר מרוסיה לא"י. תנאי העבודה לא נוחים היו בארץ, תנאי ההדפסה קשים ...⁶³

ובמכתב אל בן אליעזר הצהיר על כוונתו לשקם את 'דביר' בברלין: 'אני מנסה נסיון לקומם את ה"דביר" בברלין ולתת לו פה לא רק שם כי אם גם יד'.⁶⁴ מובן שביאליק לא יכול היה להרשות לעצמו לבטא בפומבי את היסוסיו, ונאלץ לשלם מס-שפתיים לזומה הארץ-ישראלית. לכן, בכל הנוגע להצהרות פומביות חזר ביאליק על מחויבותו לארץ-ישראל, וטען שברלין אינה אלא מסדרון בדרך אליה.⁶⁵ על התחייבות זו חזר לא רק בנאומיו, אלא גם במכתביו הפחות אישיים. במכתב לבן-עמי מיום 9.12.1920, כתב: 'זמה אכתוב עוד? מתעתדים אנו, אני ורבניצקי, לעלות עם "מוריה" לא"י'.⁶⁶ וביום 11.5.1921 בישר ליעקב איגר: 'והנני לשתף בזה את אדוני בשמחתי: אתמול קבלנו רשיון לצאת לא"י, אני וחברי הסופרים העברים באודיסה'.⁶⁷

אולם מעורבותו היומיומית בהוצאה לאור בעברית בברלין, כמו-גם תכניותיו רבות ההיקף, מעידות על עמדה אחרת לגמרי לגבי שאלת ארץ-ישראל. באופן אישי הטיל ספק עמוק בסיכויי המרכז בארץ-ישראל, לא הצטרף לאנשי 'דביר' שעלו לארץ מיד לאחר שעזבו את רוסיה, ובמכתב פרטי לרבניצקי גילה בבירור את דעתו לגבי עדיפותה של ברלין על פני ארץ-ישראל, ונוף ברבניצקי על כך שנפתה להאמין באפשרות לפעול פעולה של ממש בארץ-ישראל:

62. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת ש"ס.

63. ראבידוביץ, 1983, עמ' 59, 78.

64. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת ש"ס.

65. ראה לדוגמה את מכתבו אל בן-עמי, ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שנ"א.

66. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת ש"מ.

67. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת ש"ט.

אתה לא האמנת לי ולא שמעת בקולי, בהזוהירי אותך מראש כי אין לעשות בא"י דבר, וכי מתחלה יש להוליך את כל הכבודה אשר ל'מוריה' ברלינה.⁶⁸

ברלין משכה את הממסד של הספרות העברית, שחשש מן התנאים הקשים בארץ־ישראל. ההעדפה של ברלין נסמכה, לפחות בהתחלה, על עובדת היותה של ברלין באופן מסורתי גשר בין מזרח למערב, במיוחד לגבי היהודים, ועל התנאים הכלכליים והחברתיים הנוחים ששררו בה באותם ימים.⁶⁹

כפי שקבע ש"י עגנון באחד מסיפוריו על גרמניה: 'באותה שעה ידעתי שלא ניתן מקום זה לקבוע בו דירתי וצריכני לחזור לברלין. ברלין כרך גדול ורגילה היא ביהודים'.⁷⁰

מאז המהפכה הרוסית הפכה ברלין אבן שואבת ליהודי רוסיה ולאיינטליגנציה הרוסית הלא־יהודית, ונראתה כעיר מקלט לגלי המהגרים. ביומנו של הורביץ מצוטט הקטע הבא מתוך יומנו של שמעון דובנוב ממאי 1921, שבו כתב:

We are witnessing a grandiose exodus of the intelligentsia. Many turn to Berlin. Berlin is the only point in the universe where I might conclude my literary work in a few years time.⁷¹

דימויה של ברלין כעיר בעלת אפשרויות רבות התחזק בתקופת ויימאר. העיר משכה גלים של מהגרים, רבים מהם היו יהודים. מספרם של היהודים בברלין הוכפל ושולש: ב־1895 חיו בה 65,611 יהודים, ואילו ב־1925 הגיע מספרם ל־172,672.⁷²

כבר בתחילת המאה מילאה ברלין תפקיד מרכזי בחיי התרבות היהודיים בגרמניה. ב־1900 נמנו מאתיים ארגונים יהודיים בברלין, וביניהם: Vereine für jüdische Geschichte und Literatur (1895); Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums (1902); Akademie für die Wissenschaft des Judentums (1904);

Verband ostjüdischer Organisationen der russischen Juden (1917) בברלין נמצא המספר הגדול ביותר של בתי הוצאה לאור יהודיים בגרמניה, שבין הנודעים שבהם נמנו 'אולשטיין' ו'פישר', שלא פנו דווקא לקהל יהודי, והוצאות ספרים שייעדו את ספריהם בעיקר לקהל יהודי - כגון 'שוקן', 'יודיש פרלאג' ו'פילו' (Schocken, Jüdischer Verlag, Philo).

למעשה, כבר בסוף המאה ה־19 החלו לנבוט בברלין ניצנים של פעילות עברית. בשנת 1891 הועברה לברלין הוצאתו של המגיד (1856-1903, ליק-ברלין-קרקוב),⁷³

68. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שנ"ח.

69. G. Ludwig, *Geschichte der Juden in Berlin*, Berlin 1871; N. Stanley, *In Search of Hebraism*, Leiden 1980; H.G. Sellenthin, 'Geschichte der Juden in Berlin und des Gebäudes Fasanenstrasse 79/80', *Festschrift anlässlich der Einweihung des Jüdischen Gemeindehauses*, Berlin 1959

70. עגנון, שמואל יוסף, עד הנה, ירושלים-תל־אביב 1968, עמ' 33.

71. מצוטט אצל Hurwicz, 1967, p. 99

72. Sellenthin, 1959, p. 54

73. Getzel, 1971, p. 202

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

כדי להתגבר על קשיי הצנזורה הרוסית. ההכנות להוצאתו לאור של השלח (1896-1926, קרקוב-ורשה-אודיסה-ירושלים) בשנת 1896 נעשו אף הן בברלין. בתחילת המאה העשרים התרכזה בברלין קבוצה של סטודנטים ואנשי רוח יהודים, וביניהם דוד פרישמן (שגם נפטר בברלין), שמעון ברנפלד, שמואל אבא הורודצקי, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יעקב כהן, זלמן שניאור, שאול טשרניחובסקי, גרשון שלום, שמואל יוסף עגנון, חיים טשרנוביץ, צבי ויסלבסקי, שמעון ראבידוביץ, מרטין בובר וש"י הורביץ. הפראקציה הציונית,⁷⁴ שנוסדה בידי סטודנטים ציונים שלמדו באוניברסיטאות בגרמניה, בשווייץ ובצרפת, הקימה בשנת 1902 את היידישר פרלאג' בברלין, שמרטין בובר מילא בו תפקיד מרכזי. בשנת 1907 יסד ש"י הורביץ בברלין את כתבי-העת העתיד (1908-1926).⁷⁵ אפילו הצייר ליאוניד פסטרנק התגורר באותם ימים בברלין וצייר דיוקניהם של כמה מן האמנים היהודים החשובים. כפי שציין שמעון ראבידוביץ:

את רוב האינטליגנציה העברית והיהודית, שהתחילה זורמת לגרמניה בשנות 1919-1921, קלטה המטרופולין, ברלין ... באותם ימים היו בברלין כמעט רוב סופרינו העבריים ...⁷⁶

חלק ניכר מן הפעילות הציונית התרכזה בתחילת שנות העשרה בברלין. ב-1911 עבר המרכז של ההסתדרות הציונית לברלין, ובעקבות זאת כונסה בה בספטמבר 1912 'הוועדה המרכזית'. השבועון הציוני די ואלט (*Die Welt*), שלאחר הקונגרס הציוני החמישי הפך לביטאון הרשמי של ההסתדרות הציונית העולמית, החל לצאת בברלין החל מיום 6.10.1911. אמנם לאחר המלחמה עבר מרכז הפעילות הציונית ללונדון, אבל חלק ניכר מעסקני היישוב המשיכו לבקר בברלין לעתים קרובות. באותה תקופה גם נתחזקה הציונות בגרמניה ונוצר שיתוף פעולה הדוק עם חברת 'עזרה' - שהביא לייסוד הסכניון בחיפה. והחשוב מכל, לאחר המלחמה גדל מספר הסופרים העבריים והיידים בברלין עד כדי כך שבשנת 1922 הוקמה בברלין 'הסתדרות הסופרים והעיתונאים' בידיש ובעברית(!).

יחד עם זאת יש להדגיש מיד כי הפעילות העברית בברלין היתה ספוראדית ומעולם לא תפסה לה אחיזה של ממש בקרב יהדות גרמניה, אלא התבססה על ציבור של מהגרים. מנקודת המבט שלהם, ושלהם בלבד, נדמתה ברלין לארץ המובטחת, והם היו משוכנעים שבה יוכלו להתבסס ולהישען על יסודות העבריות שכבר הונחו שם. חיי התרבות העשירים של יהודי גרמניה עוררו את התקווה שבברלין ימצאו התנאים הדרושים לייסוד מרכז של תרבות עברית, כלומר: תבניות של פעילות תרבותית, מאגר של קוראים וקבוצה של כותבים שמבקשת להוציא את הפועל באופן קבוע ויציב יזמות תרבותית, שאולי יהיה להן גם סיכוי מסחרי.

74. ראה: Vital, 1982, pp. 192-193.

75. ראה לעניין זה: Hurwicz, 1967.

76. ראבידוביץ, 1983, עמ' 28.

אנשי הספרות היו משוכנעים שברלין תוכל להחליף את ורשה ואודיסה. היו להם תכניות רחבות היקף, והם ציפו שיזכו לשיתוף פעולה בהגשמתן מיהודי גרמניה. אגודת 'Wissenschaft des Judentumes' החליטה להוציא לאור כתבי-עת בשם דביר בשפה העברית. במכתב אל העורכים מיום כ"ט באייר התרפ"ג, ביטא ביאליק את תקוותו שההוצאה לאור של דביר מבשרת על שיתוף הפעולה העתידי בין יהודי מזרח אירופה ומערבה:

בשעה גדולה ומכרעת לישראל נודמנו אפוא לפונדק אחד 'קרובים' שנתרחקו בורוע. היעלה אפוא על הדעת כי תהיה הפגישה לבטלה? לבי אומר לי כי לא יהיה כדבר הזה.⁷⁷

אולם, מתברר שהניסיון להקים מרכז עברי בברלין לא יכול היה להתבסס על מסורת העבר, ולא נתמך בידי הפעילות של התרבות היהודית, כפי שביקשו הבאים מקרוב לטעון. בתי ההוצאה לאור היהודיים בגרמניה – גם אלה ששמו דגש על נושאים יהודיים – היו אדישים לתרבות העברית. פרט ל'שוקן' וליידישר פרלאג' שהחזיקו מחלקות קטנות להוצאה לאור בעברית, שאר המו"לים לא גילו עניין לא בעברית ולא בתרבות העברית המודרנית.

הניסיון להקים בברלין מרכז של תרבות עברית היה שונה מכל מה שקרה בה קודם לכן, מפני שביקש ליצור תרבות עברית ולא תרבות יהודית. במלים אחרות, בברלין נעשה ניסיון ליצור באמצעות הלשון העברית את כל הרכיבים של תרבות עברית, ובעיקר של ספרות עברית, בראש ובראשונה באמצעות מגוון של ספרים: ספרי היסטוריה, ספרי מדע, מילונים, שירה אפית ולירית, מחזות, סיפורים קצרים ורומנים.

כשביאליק אך הגיע לברלין הוא קבע במפורש מה עומד על סדר היום התרבותי-לאומי:

צריך לרכז, לרכז. אינני מאמין בנצח ישראל. זהו הדור האחרון, אם לא נצליח. אם לא נגדל כעת דור יודע עברית ומדבר עברית ומתחנך על העברית – אבדנו. זהו הניסיון האחרון. עלינו לעשות כל מה שבכוחנו.⁷⁸

הזרם הזמני של יהודי רוסיה לא רק נתן למהגרים תחושה של ביתיות, אלא יצר את ההרגשה שבברלין עומד לקום קהל חדש לתרבות העברית. נוצרה אווירה חדשה שנתנה מקום להאמין שבברלין ניתן יהיה למצוא את התמיכה וההד הדרושים לפעילות תרבותית. יש לזכור שבגלל ההשפעה הגרמנית בארצות הבלטיות ובגלל ההגבלות על הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות הרוסיות, רבו הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות שלשונן גרמנית, וביניהם: שאול טשרניחובסקי, יעקב כהן, חיים

77. דביר, ספר ראשון (ניסן-סיוון תרפ"ג), עמ' xii.

78. ראבידוביץ, 1983, עמ' 65.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

וייצמן ויעקב רבינוביץ. זאת כמוכן בנוסף לסופרים עבריים בני גליציה, כמו עגנון וברש, שגרמנית היתה שפתם השלישית.

קבוצה של אינטלקטואלים ואנשי עט, שהתיישבו בברלין לתקופות ארוכות וקצרות, יסדו במרכז ברלין אי של עבריות, שבו ישבו ורקחו תכניות גדולות על התרבות העברית. הם קנו להם אחיזה בכמה בתי קפה ומסעדות: בית קפה ליד האקישר מרקט (Hackischer Markt, כיכר בלבה של ברלין), בבעלותו של יהודי בשם דוברין, שימש כמטה הראשי, ומסעדה Romanische Restaurant, בצד המערבי של העיר, הפכה גם היא למקום פופולרי מאוד.

כאן, במרכז התרבות הגרמנית ובסביבה דוברת גרמנית, נוצרה מובלעת קטנה של חיים עבריים. יש לציין בהקשר זה שתופעה דומה של מובלעת תרבותית אפיינה גם את האינטליגנציה הרוסית ואת חוגי המהגרים הרוסים בברלין.⁷⁹ מספרם של הבאים היה כה גדול, עד שבין 1919-1923 רוב הסופרים העבריים הנחשבים, כמו גם האמנים היהודים, שהו בברלין או ביקרו בה.

במובלעת העברית החדשה דיברו ליד השולחנות עברית מתובלת בידיש וברוסית. החיים הספרותיים התאפיינו בדינמיות מרובה ובאינטנסיביות. חלק מהם תועד, למרבה המזל, בזכרונות וביומנים.⁸⁰ די לקרוא ביומן ברלין של שמעון ראבידוביץ, שתיעד באופן יומיומי כמעט את המפגשים של אנשי הספרות העברית, כדי להתרשם מהפעלתנות הרבה שלהם: סופרים, משוררים, מסאים ועיתונאים נפגשו כמעט מדי יום ודנו בהתרגשות בבעיות התרבות העברית והפוליטיקה הציונית. חיי היומיום שלהם סבו סביב התרוצצות בין מדפיסים, מוכרי ספרים, המגיהים והסופרים עצמם. עדות אופיינית לכך נמצאת בזכרונותיו של זלמן שניאור, שלמרות שלא היה שותף להתלהבות חבריו, לא יכול היה שלא להסתיר את יחסו המעריץ לפועלו של ביאליק:

מומן לזמן עלה בידי למשוך את ביאליק, מתוך ערימות עלי-ההגהה, ולהכניס אותו לאורם הטוב של גני שרלוטנבורג ... חיור ורצון עבודה היה יוצא ודעתו פזורה לאלף ענינים ... היה שב בחפזון אל דירתו ואל עלי-ההגהה. שקוע בראשו ורובו בעבודה זו היה עובר על זמן פת ערבית כשחרית ...⁸¹

היקף הפעילות המו"לית בברלין בין השנים 1921-1924 היה עצום. לא מדובר רק בתכניות שיצאו לפועל, אלא גם, ואולי בעיקר, בהיקף הציפיות שהיו לפעילות המו"לית. יותר מעשר הוצאות ספרים פעלו בברלין. הועלו עוד ועוד תכניות לפרויקטים גדולים: אנציקלופדיה עברית, לקסיקונים, ספרים בכל תחום ידע אפשרי, החל ממוסיקה ואמנות וכלה בפילוסופיה, היסטוריה וספרות; תוכננה הוצאתן לאור של יצירות מקור ותרגום; תכניות להוצאה לאור של ספרים חדשים וישנים

79. ראה לעניין זה: Schlögl, 1987.

80. כץ, 1983; ראבידוביץ, 1983.

81. שניאור, תשי"ג, עמ' 95.

הועלו על הנייר. מימוש כל התכניות האלה, או אפילו חלקן דרש שנים רבות. המו"לות העברית בברלין יצאה מנקודת הנחה שהיא תהיה שם כדי להוציאן לפועל. גם המצב הכלכלי היה מעודד. השיעור הגבוה של האינפלציה הפך את גרמניה לאטרקטיבית ביותר למי שעמד לרשותו מטבע זר (בעיקר לירות שטרלינג או דולרים), כפי שמעידים דבריו של בן ציון כץ:

שנת 1923 היתה שנה נוראה לגרמניה הרפובליקנית. המטבע ירד מיום ליום. מי שהיה לו שטר של חמישה דולארים לא רצה לפרוט אותו משום שדולאר היה מספיק למחית משפחה שלמה ליום. ... אני זוכר כי פעם אחת משבאו לברלין אורחים חשובים מחוץ לארץ, גם מארץ-ישראל ומברית המועצות, רציני לערוך להם קבלת פנים ... פרטתי דולאר ... ובעד הדולאר היחיד העלו במעליית כעשרים בקבוקים של כל מיני משקאות. ממש התביישתי. נדמה לי שאני גוזל את גרמניה.⁸²

ואכן, לתקופת זמן קצרה, עד להתייצבות שער המארק הגרמני בשנת 1924, התאפשרה ההוצאה לאור בגרמניה בתנאים כלכליים מועדפים, בגלל שער החליפין הגבוה. אף לא מו"ל אחד או בית דפוס אחד יכול היה להתחרות בתנאי ההוצאה לאור בגרמניה. הוצאה לאור בארץ-ישראל, לעומת ברלין, היתה יקרה פי חמישה עד פי עשרה, בשל שער החליפין הגבוה של הלי"ש. אנשי 'דביר' אכן תלו תקוות גדולות באינפלציה הזו, מפני שעמד לרשותם מטבע זר (לי"ש), וכן סמכו על כך שימכרו את ספריהם באמריקה ויקבלו תרומות בדולרים. כך, לדוגמה, כתב ביאליק לרבניצקי במכתב המסכם הראשון ששלח אליו מברלין:

ה'דביר' דומה כאילו נתקעה לו יתד קטנה ... א.א., לפני צאתו מברלין למסעיו, התחייב להעביר על שם 'דביר' מן המונח בבנק שלנו בלונדון סכום לא פחות מן אלף וחמש מאות לי"ש, סכום שיש בו כדי פרנסת ה'דביר' בצמצום בשנה הראשונה.⁸³

למשך תקופה קצרה נדמה היה כי לאמונתו של ביאליק יש רגליים במציאות. בראשית שנת 1922, חודשים ספורים בלבד לאחר שהגיע לברלין, יכול היה לבשר לרבניצקי על הגשמתם של כמה פרויקטים גדולים שהוחל בהם ברוסיה: הוצאה לאור של ששת ספרי האגדה, וכרך מונומנטלי של שירים וסיפורים של שאול טשרניחובסקי. תכניותיו של ביאליק להוציא לפועל את מפעל הכינוס החלו ללבוש צורה במהדורה מוערת של שירי אבן גבירול, שראתה אור שנה אחר-כך, אבל הוצאתה נשלמה רק ב-1929 בתל-אביב. הגיוון הרב של תכניותיו בא לידי ביטוי בשלושת הספרים האחרים שראו אור באותם ימים: סיפורי המקרא, תרגומו של טשרניחובסקי להיוואתה ומבחר מתורגם של שירי היינה, בתרגומו של ש' בן ציון.

82. כץ, 1983, עמ' 151.

83. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שנ"ח.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

ביאליק גם תכנן להוציא לאור מחדש את ספרי 'מוריה', בעיקר על-ידי צילומם, וכך לחסוך בהוצאות של ייצור הספר. אך דובר גם בספרים חדשים: בחלק מן המקרים דובר בפרויקטים רבי היקף, שדרשו תכנון לטווח ארוך, מקצועיות והשקעות גדולות. כך, למשל, ניתן היה להוציא אל הפועל את הפרויקטים הבאים רק באמצעות מו"ל גדול ובעל תעוזה: דברי ימי ישראל של י"ג שמחוני; אנתולוגיה של שירת ימי הביניים, אוצר השירה והמליצה של י"ח טביוב, וסדרה של מבחר ספרות העולם. תכניות אחרות נגעו למהדורות מדעיות של ספרים קלאסיים, מקוריים ומתורגמים. ביניהם תוכננה עבודה מקיפה של שמעון ברנפלד – מבוא ספרותי-היסטורי לכתבי הקודש, בת ארבעה כרכים (שלושת הראשונים ראו אור בברלין, והרביעי בתל-אביב). בנוסף לכך ניסה ביאליק להיות שותף בזמות מו"ליות חדשות ובפרויקטים משותפים. יחד עם יעקב זיידמן (בעלה של תום זיידמן-פרויד) הקים את הוצאת 'אופיר', שהוציאה לאור כמה ספרי ילדים, שרובם אורו בידי תום זיידמן-פרויד.⁸⁴ בו-בזמן יסד את 'אחינוער', שתכננה להתרכז בהוצאה לאור של יצירות ספרות. יחד עם הוצאת 'עיינות' תכנן להוציא לאור את כתבי אברהם קרוכמל, שבסופו של דבר אכן ראו אור ב'עיינות-ברלין' ב-1924. יחד עם 'כלל', שהיתה קשורה ל'אולשטיין', הוציא ביאליק לאור כמה ספרים תחת השם 'הוצאת מוריה', נדפס בהוצאת כלל. הם הוציאו לאור חוברות קטנות וזולות, כגון סיפורו של ביאליק אריה בעל גוף, מבחר משירי יהודה הלוי ואוסף של שירי אהבה ושירי עם, בלוויית תווים, מאת המלחין אברהם צבי אידלסון.

על היקף הפעילות העצום של 'דביר' בברלין ניתן ללמוד ממכתבו של ביאליק לדוכנוב מיום 15.6.1922, שבו סיפר בגאווה כי בתקופת זמן קצרה ביותר הוציא לאור כ-500 גליונות דפוס של ספרי 'מוריה' (בספר ממוצע היו בין חמישה לשבעה גליונות דפוס):

קוממתי את 'מוריה' בחלקה החשוב ביותר – ובססתי את ה'דביר'. במשך זמן קצר בערך – בחמשה חדשים – עלתה בידי להוציא כחמש מאות גליונות דפוס משל ספרי 'מוריה'.⁸⁵

כל זאת היה בשביל ביאליק רק ההתחלה. לגבי הספרות העברית בברלין, השמים היו הגבול. כל מה שהתרחש רק דיבר בזכות האפשרות הזו. לעומת המצוקה שידעו באודיסה אכן מצאו ביאליק וכל העושים במלאכת התרבות העברית הבטחה לעתיד טוב יותר בברלין של ראשית שנת 1922. על גודל התקוות שתלו בשאלת הצלחתו של 'דביר' בברלין סיפר בטון אירוני גם זלמן שניאור בזכרונותיו על אותם ימים:

... משה קליינמן הספיק לספר לי נפלאות על ההוצאה העממית 'דביר', העומדת להיסד על חרבותיה של 'מוריה' האודיסאית. והיא, כלומר, ההוצאה

84. Murken, 1981, pp. 163–201

85. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שע"ה.

החדשה, תושיע את הספרות העברית מכף כל רודפיה ברוסיה המועצית ומכף מו"ליה בשאר ארצות. ורוח והצלה יעמוד לכל הסופרים והמשוררים אשר ישתתפו במוסד זה ...⁸⁶

אמנם תחילה חשש ביאליק להסתכן במפעלים מו"ליים הדורשים השקעה גדולה, ופעל מתוך שיתוף פעולה עם מו"לים אחרים על בסיס של אחוזים,⁸⁷ אולם בשנת תרפ"ב האמין באמונה שלמה באפשרות להגשים בברלין תכניות רבות, כפי שכתב לח"פ ברגמן: 'כבר השיבותיך, כי "מוריה", ב"ה, עדין קימת בעולם והיא מקוממת את חרבותיה ועוד יגדל כבודה מבראשונה. כן אני מאמין ומקוה'.⁸⁸ לא רק 'דביר' פרח בברלין. לצדה פעלו מו"לים רבים נוספים: 'אשכול', 'עיינות', 'רימון', 'ילקוט', 'חורב', 'כלל', 'האחים כהן' - שקנו את הוצאת 'האלמנה והאחים ראם' מווילנה ופתחו סניף שלה בברלין, 'יובל' ו'יבנה'. גם שטיבל העתיק חלק מפעולותיו לברלין, והוצאות ספרים חדשות היו בתכנון. פעילותן של הוצאות אלה לא היתה מבוטלת כלל. נהפוך הוא, במבט לאחור טען ראבידוביץ, מבעלי הוצאת 'עיינות', שיחסית להוצאות ספרים אחרות שפעלו בברלין באותם ימים, פעילותה של 'דביר' בטלה בשישים:

ובאמת, מהי פעולת 'דביר' כנגד אותה פעולה רבה וענפה שנעשתה מצד כל הוצאות הספרים העבריות שבברלין? כמעט כמוה כאין ... אמנם רבות מהן הולכות וחרבות, מכל מקום כמה רבה היתה פעולתן.⁸⁹

גם אם בהערתו של ראבידוביץ יש מן הגזומה, אין ספק שהמסקנה בדבר ההיקף הגדול של הפעילות המו"לית בברלין נכונה. הפעילות המו"לית בברלין, בצירוף העובדה שבטאונה של ההסתדרות הציונית העולמית *Die Welt* חידש ב-17 בינואר 1923 את הופעתו בברלין, והמרכז העולמי של 'תרבות' קבע בה את מושבו, יצרו לזמן-מה את הרושם של תנופה רבה ושל מרכז עברי פעיל ודינמי. נדמה היה כי גם הבעיה התמידית של המו"לות העברית - מכירת הספרים והפצתם - באה באותם ימים על פתרונה בברלין. ביאליק מסר את הפצת ספרי 'דביר' למחלקה העברית של ה'יודישר פראג',⁹⁰ ולאחר מכן לד"ר רוזנשטיין שהפיץ את ספרי 'עבר'. זה האחרון הבטיח לביאליק למכור את ספרי 'דביר' ו'מוריה' במשך שלושה חודשים.⁹¹ ואכן, חודש אחד בלבד לאחר מכן (אך אולי בלי קשר לד"ר רוזנשטיין) סיפר ביאליק בשמחה לרבניצקי כי: 'שירי ו"ספר האגדה" ימכרו, כנראה, מהרה, ויש כבר לדאוג להכין מהדורה חדשה (הראשונה היתה של אלפיים אכסמפ')'.⁹²

86. שניאור, תשי"ג, עמ' 90-91.

87. ראה בעניין זה את מכתבו לרבניצקי מיום 26.10.1921, אגרת שני.

88. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שס"ג.

89. ראבידוביץ, 1983, עמ' 78.

90. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שס"ו.

91. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת לרבניצקי מיום 20.2.1922, אגרת שס"ז.

92. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שע"ב.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

נכון שיש להסתייג ולומר שעם כל התלהבותו ביאליק גם הרבה להתלונן על קשיים בהשגת נייר, על אותיות לא נאות ועל הדפסה גרועה. באחת מפגישותיו עם ראבידוביץ התלונן על איכות ההדפסה של סיפורי המקרא, ולאחר מכן התלונן על העובדים בבית הדפוס:

התחיל אח"כ קובל על עוזריו, על בית הדפוס. באודיסה יצאו ספרי 'מוריה' בצורה נאה ויפה. הוא קיבל את 'סיפורי המקרא' וחשכו עיניו. נורא! נורא!⁹³

בהודמנות אחרת התלונן על האינפלציה הגבוהה ועל הירידה המתמדת בשער המארק, שלא אפשרה לקבוע תקציב לספר. האינפלציה הגבוהה היתה מאוד נוחה כל עוד המשך הכסף לזרום מארצות-הברית, אבל כשחדל לזרום הכסף, או כשתוכנן התקציב, הפכה האינפלציה את חיי המו"לים העבריים – ומוכן מאליו שלא רק את חייהם – לקשים מאוד. באותה שיחה עם ראבידוביץ התלונן ביאליק על כך שהגהת ספרו נמשכת שלושה חודשים וכתוצאה מכך הוצאות ההדפסה עלו פי עשרה יותר ממה שתוכנן תחילה.⁹⁴ אולם, כל אלה גם יחד לא מנעו ממנו להמשיך להאמין בעתידה של המו"לות העברית בברלין, כפי שכתב לרבניצקי במכתב מיום 30.3.1922, שבו נתן ביטוי לאמונתו כי המו"לות העברית עלתה בברלין על דרך הישר:

אמור לו [לדרויאנוב] שיעבוד עבודתו ב'דביר' מתוך מנוחה ואמונה ובטחון גמור. ה'דביר' יצא מחתוליו וגם מחלות הילדות כבר עברו עליו. ה'דביר' הוא מעתה מוסד איתן ובטוח.⁹⁵

זה היה אם כן המצב בשנים 1922-1923: המרכזים המפוארים ברוסיה ובפולין חרבו כליל. ברלין הפכה אבן שואבת לסופרים העבריים ועוררה תקוות גדולות. המרכז בארץ-ישראל נדמה כחסר סיכוי, בלי הצדקה תרבותית וללא הצדקה כלכלית. ביום 29.10.1922 סיפר ביאליק לדרויאנוב שנכשל בנסיונו למצוא ל'דביר' תומכים, כאשר התנה את התמיכה בכך שהמערכת תשב בארץ-ישראל:

כל אלה מבעלי היכולת אשר פניתי אליהם בראשונה – חברות ויחידים – מדי הגיעו לסעיף ע"ד קביעת המערכת בארץ ישראל – ברחו ממני כמפני הברדלס. סעיף זה – שלא חפצתי לותר עליו בשום פנים – הטיל על כולם אימתה ופחד.⁹⁶

אולם, ממש בעצם הימים שבהם הובע החשש מפני ארץ-ישראל, כבר נתגלו

93. ראבידוביץ, 1983, עמ' 43.

94. ראבידוביץ, 1983, עמ' 66.

95. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שע"ב.

96. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת שפ"ה.

הבקייעים הראשונים בחומת התרבות העברית בברלין. תוך זמן קצר הפכה ברלין לברדלס שממנו נאלצו ביאליק וחבורתו להימלט כל עוד נפשם בם. באותו מכתב לדרוואנוב שצוטט לעיל כבר רמז ביאליק על הקשיים שבהם נתקלה 'דביר' בברלין ועל כך שהתנופה הרבה שבה החלה פעילותה נעצרה. ואכן, בגלל התייצבותו של שער המארק, נקלעה 'דביר', כמו כל מי שהסתמך על שער החליפין הגבוה של המטבע הזר שברשותו, לקשיים כלכליים רבים, שעליהם העיד בן ציון כץ:

שנת 1924 היתה שנת שמחה לגרמנים, גם ליהודים בגרמניה, אבל שנה נוראה למהגרים. הם התרגלו לחיות חיים קלים וטובים במספר מועט של דולארים ופתאום נעשה המארק הגרמני יציב וכל צרכי החיים התיקרו מאוד.⁹⁷

כגודל התקוות שעורר המרכז בברלין כך היתה גם עוצמת הנפילה. מכיוון שכל קיומו היה מלאכותי והסתמך על יתרון כלכלי שנבע מן האינפלציה הגרמנית, הביאה התייצבות שער המארק את הוצאות הספרים העבריות למשבר כלכלי קשה, ואפילו הוצאת 'שטיבל', שהיה לה גב כלכלי רחב יותר, נקלעה לקשיים ונאלצה לצמצם את הוצאותיה.

לאשתו מאניה כתב ביאליק ב־1924:

העסק שלנו כאן, בינינו לבין עצמנו, קבור במעמקי האדמה. הריצו אותנו לתוך ביצה יפה. אלוהים יודע, אימתי נחלץ ממנה ... כאן, בברלין, לא אשבע נחת. העסקים רעים במאוד ומסובכים ביותר. אין מוכרים אף ספר אחד. ההוצאות גדולות. החובות מרובים, ואלוהים יודע מה יהא סופו של דבר.⁹⁸

במכתב מאוחר יותר ליעקב קלצקין מיום 9.10.1928 תיאר ביאליק את תקופת ברלין כתקופת בלהות שהזיקה לשמה הטוב של ההוצאה:

החששות בדבר קפוח שכר הן לחנם, יש בהן גם משום עלבון. מעולם לא קפח ה'דביר' שכר שום בריה. מקצת התלונות שיש כלפי 'דביר' נוגעות בעיקר לתקופת ברלין, בזמן ששלטו ב'דביר' ידי זרים מסואבות, שהכניסו אנדרלמוסיה בכל עבודתו והמיטו כמעט שואה על ראשו.⁹⁹

למרות שהסיבה הישירה למשבר הספרות העברית בברלין היתה נעוצה בביטול היתרונות הכלכליים שנבעו משער החליפין הגבוה, הרי הסיבה האמיתית למשבר היתה העדרו המוחלט של קהל קוראים 'טבעי', שיכול היה לתת לקיומה הצדקה כלכלית - או, בלשונו של ברנר, העדרם של השורשים. אמנם ה'ענפים' נהנו מצמיחה רגעית, אולם כפי שכתב ביאליק למ' בן אליעזר כבר בחשוון תרפ"ב:

97. כץ, 1983, עמ' 134.

98. ביאליק, תשט"ו, עמ' 62, 68.

99. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת תתקמ"ט.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

אבל כמדומה, אעפ"י שגלו לכאן 'סנהדרין' השכינה לא גלתה עמהם. אין רוח הקדש שורה על אורה העברי של ברלין.¹⁰⁰

'כמדומה' זה הפך תוך פחות משנתיים ל'ודאי', לתדהמתם של העושים במלאכת העברית, והביא את ביאליק לכתוב לדובנוב ברוב יאוש:

... אבל קרובים אנו ליאוש. אנו רוצים להאמין, כי ימי עונת המכירה בשוק הספרים הממשמשים ובאים יביאו שנוי לטובה גם בברלין - - - האמנם כלו כל הקצים שם ואין קונים כלל לספרים אפילו בימי 'העונה הרוחת' המת כל קהל דורשי הספרים יום אחד?¹⁰¹

ביאליק טעה. האמת היא שקהל קוראי העברית שהיה אמור להתקיים בברלין כלל לא מת, מפני שמעולם לא נברא ולא התקיים, אלא מִשָּׁל היה. משל לחוסר הבסיס של הספרות העברית באירופה. האמונה בקיומו של קהל כזה לא היתה אלא אשליה זמנית, שהתפכחות המרה ממנה לא איחרה לבוא. אנשי ה'אי' העברי בברלין היו כל-כך שקועים בעשייה הספרותית, עד שהסתגורו ממנה ולא היו מוכנים להודות בכך שלפעילותם אין כל בסיס בקרב הציבור היהודי המקומי. מבחינה זו היה קיומו של המרכז העברי בברלין מלאכותי יותר מאשר בכל מקום אחר, כפי שציין בצדק בנימין ראביד, במבוא שכתב ליומן של ראבידוביץ:

אנשי אינטליגנציה אלה - סופרים, מו"לים, עסקנים, מורים וסטודנטים - חיו חיים עבריים פעילים, אלא שתרבותם היתה תרבות של עלית, שכן בגרמניה לא היה קהל מקומי גדול של יודעי עברית.¹⁰²

וכן כתב על כך אליאס הורוביץ:

While it must be admitted that German Jewry as a whole took comparatively little interest in the revival of spoken Hebrew, and for the great majority Hebrew was nothing but the scarcely intelligible idiom of the prayer-book, there were always cells of the Hebrew movement in Berlin.¹⁰³

רק כמה שנים מאוחר יותר, בביקור שערך ביאליק בברלין בשנת 1929, הפכה אשליית ברלין לברורה. אז התרשם ראבידוביץ כי

אי אמונתו של ביאליק בקיומה של תרבות וספרות עברית בגולה גדלה בזמן האחרון עד למאוד. הוא רוצה לרכז את כל הספרות העברית רק בא"י; בגולה

100. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת ש"ס.

101. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת תי"ז.

102. ראביד, 1983, בתוך: ראבידוביץ, 1983, עמ' 9.

103. Hurwicz, 1967, p. 97.

- אמר - נשארו רק שרידים, נמושות; אין ספרות עברית אלא בגבולות א"י.¹⁰⁴

ואכן, רק ההכרה כי 'מת קהל דורשי הספרים' באירופה הביאה את ביאליק לראות את ארץ-ישראל 'כמקום חיותה' של 'דביר' ולשאוף 'לתקוע לה יתד בא"י'.¹⁰⁵ בשנת תרפ"ד ירד המסך על פרשת ברלין. ביאליק ואנשי 'דביר' יצאו לארץ-ישראל, ואם כי פרשת חנייתם בברלין המשיכה לרדוף אותם זמן רב גם כאן,¹⁰⁶ הרי שבעצם עלייתם לארץ הכריעו בעד הפיכתו של המרכז הארץ-ישראלי למרכז החשוב ביותר של הספרות העברית בעולם כולו, והצהירו על ההגמוניה שלו.

הקיום הבורזמני של המרכזים - שתי אלטרנטיבות: ארץ-ישראל ואמריקה

בעת שעלו לארץ-ישראל - עלייה שהיה בה גם אקט של ויתור על קיומם של מרכזי הספרות העברית באירופה - הלך ודעך מרכז נוסף של הספרות העברית, המרכז באמריקה. בתחילת המאה נעשו אם כך שני הנסיונות להקים מרכז אלטרנטיבי למרכזי התרבות העברית הגוועת באירופה: האחד בארץ המובטחת, והאחר בארץ ההבטחת.

ההתחלה היתה פחות מבטיחה. ב-1898 פרסם שמואל בנימין שוורצברג, שהיה איש ספרות פעיל באמריקה, כתב תוכחה כנגד קוראי העברית והקהל היהודי בארצות-הברית, תחת השם 'תכתב זאת לדור אחרון', ובו קבע בכעס, בייאוש ובאכזבה מגורל העברית, שאין תכלית ואין סיכוי לספרות העברית באמריקה. למרות זאת, מלותיו המרות לא ריפו את ידיהם של הסופרים העבריים שהיגרו לאמריקה בתחילת המאה, והם המשיכו בנסיונם להקים בה מרכז של ספרות עברית. המהגרים היהודים ביקשו לקחת אתם את תרבותם באשר ילכו. הניסיון להקים מרכז של ספרות עברית באמריקה נעשה קודם כל בכוונה לספק למסות העצומות של המהגרים, שאיבדו את בתיהם ואת תרבותם, בסיס להזדהות תרבותית ולאומית, וגם בתקווה לאפשר לסופרים שבחרו להגר לאמריקה, ולא הצטרפו לרוב כותבי העברית שעלו לארץ ישראל, להמשיך ולכתוב בעברית. אנשי הספרות העברית האמינו אמונה עמוקה בחשיבות העליונה של הספרות העברית לגבי הקהילה היהודית. הם סברו שכל צורה אחרת של תרבות יהודית תוביל להתבוללות, וכי התרבות היהודית האותנטית היחידה היא זו העברית.

נכון הוא שעד סוף המאה ה-19 וגם בתחילת המאה עשרים לא התקיימה תרבות עברית באמריקה, ובקושי ניתן היה לדבר על ניצנים של יצירה עברית. בשנים 1871-1881 יצאו לאור שישה ספרים בעברית בלבד, וגם בעשור שלאחריו, עם גלי ההגירה הגדולים, לא השתנה המצב באופן משמעותי: בין 1881 ל-1890 יצאו לאור 19

104. ראבידוביץ, 1983, עמ' 92.

105. ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת ת"ג.

106. ראה לדוגמה ביאליק, תרצ"ח-תרצ"ט, אגרת תר"ג.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

ספרים בעברית בלבד. בסכמו את המצב באמריקה בשלהי המאה ה־19 כתב פ' רייזין בהשֵׁלַח בתחילת המאה:

הספרים העברים היוצאים ונדפסים פעם בפעם בערים הגדולות באמריקה [כך - ז"ש] והעתונים והמאספים העברים, אשר הופיעו לעת קצרה ומתו מיתה חטופה, כל אלה מעידים ומוכיחים אך על אחת: כי אין כל תקוה לע"ע לשפה הזאת ולספרותה להתקיים בארץ ולהכות בה שרש ... כי באמת גם קהל קוראים עברים אין באמריקה [וסופריה] ... לא נודע שמש בתור סופרים בישראל.¹⁰⁷

אולם, יחד עם זאת ניתן להצביע על תחילתו של שינוי כבר בשלהי המאה ה־19, שינוי שהלך והתעצם בתחילת המאה העשרים. בתחילה נראה היה שלסופרים העבריים באמריקה יש סיכוי טוב לממש את תכניותיהם. אמריקה יכלה הרי להציע סביבה תרבותית חזקה ותומכת, תשתית כלכלית ופוטנציאל עצום של קוראים.

השינוי התרחש קודם כל בעיתונות העברית. כפי שהיה הדבר גם באירופה וגם בארץ־ישראל - הצמיחה של מרכז ספרותי באה לידי ביטוי קודם כל בפעילות הפריודית. בשנות התשעים של המאה ה־19 יצאו לאור שמונה עיתונים ומאספים שונים בעברית. ביניהם היו: הצופה בארץ חדשה (1871), המאסף בארץ חדשה (1881), הנר המערבי (1893-1897), הלאם (1888-1890) והפסגה (1889-1899). בדרך־כלל הם נערכו בידי יהודים משכילים ששמרו בעיתוניהם על האופי המשכילי של הפריודיקה העברית המשכילית באירופה. כפי שאמר שוורצברג, עורך הנר המערבי, במאמר המערכת, הם הונעו על־ידי הרצון לספק לכותבים ולחוקרים שבאו לאמריקה כתבי־עת שיתן להם ביטוי ויפיע באופן סדיר.

כתבי־העת העבריים שראו אור באמריקה במאה ה־19 לא יכלו להחזיק את עצמם מבחינה כלכלית, ואפילו היותר מצליחים מביניהם חיפשו תמיד תמיכה להוצאה לאור, והיו תלויים במידה זו או אחרת במצנאטים, שהיו מעטים ונדירים. כך, לדוגמה, הנר המערבי, שאמור היה להיות ירחון, הוציא לאור 16 חוברות במשך למעלה משלוש שנים. תחילה הופיע בתמיכת 'חברה מפיצי ספרות ישראל', שנוסדה בניו־יורק בתרנ"ה (1892); לאחר כמה חודשים חדלה התמיכה והעורך רוזנברג לקח על עצמו את ההוצאה לאור. לאחר מכן לקח שמואל בנימין שוורצברג על עצמו את עריכת העיתון, ושנתיים מאוחר יותר נאלץ לסגור אותו.¹⁰⁸

בדברים החריפים שכתב שוורצברג על כשלונם של הציבור היהודי לתמוך בכתבי־העת היחיד שראה אור בעברית באמריקה, עמד שוורצברג על הקשיים הרבים שבהם נתקל בנסיונו להשיג תמיכה וחותמים. התגובות לכתבי־העת היו עלובות: בפילדלפיה הצליח לגייס 22 מנויים, אך פחות מכך הגיעו מבולטימור וערים אחרות. היהודים באמריקה פשוט מיאנו לתמוך בספרות העברית.

107. רייזין, תרס"א-תרס"ב, עמ' 175.

108. רייזין, תרס"א-תרס"ב.

גורלם של רוב כתבי־העת היה קשה יותר מזה של הנר המערבי. רובם ראו אור באופן חד־פעמי, אחרים הצליחו להחזיק מעמד שנה, וכולם ללא יוצא מן הכלל לא המשיכו לראות אור במאה העשרים.

למרות שרוב הנסיונות להוציא לאור באופן סדיר עיתונות בעברית נכשלו, עצם קיומם יצר את הבסיס לפעילות המו"לית העברית בראשית המאה העשרים, מפני שיצר את התשתית של קהל קוראי העברית ואת הגרעין שלו. ציבור הקוראים הזה לא ביסס אמנם את העיתונות הפריודית מבחינה כלכלית, אך יצר את הדימוי שיש קהל לקוראי העברית ויש ביקוש לספרות עברית. ציבור זה בא רובו ככולו מקרב המהגרים היהודים מרוסיה שלא ידעו לקרוא אנגלית והורגלו עוד קודם לכן, ברוסיה, לקרוא בעברית. במאמרו מצטט רייוזין אחד מאנשי התקופה שאפיין את הציבור קורא העברית באמריקה באופן הלא מחמיא הבא: 'להקת היחפים ברוסיה היא שהביאה את הספרות העברית לאמריקה'.¹⁰⁹

אותו ציבור, שמנה לא יותר מכמה מאות קוראים, הוא שיצר אצל אנשי העט את התחושה שיש עתיד לספרות העברית באמריקה. הם קיוו לצרף אל קהל האלפים את הקהל הפוטנציאלי של מיליוני היהודים שישבו בתחילת המאה בארצות־הברית (מתוכם ישבו בניו־יורק בשנת 1910 כ־1,100,000 איש וב־1920 – 1,643,000).

מתוך אמונה כי יש הכרח לבנות באמריקה את סוכת העברית הנופלת באירופה, החלו אנשי העט להיות פעילים בתחום המו"לות העברית, בעיקר בניו־יורק אך גם בערים גדולות אחרות. המוטיבציה לפעילות העברית והלגיטימציה שנתנו לה היו דומות ביותר לאלה שנשמעו עשר שנים אחר־כך מפי העושים במלאכה במרכז הארץ־ישראלי. כך, למשל, כאשר לקח על עצמו שוורצברג לערוך את ארבע החוברות האחרונות של הנר המערבי, כתב:

אז יקום לנו דור חדש, דור אשר לא יבוש בעמו, ויכיר את עצמו וערך לאומיותו ויתגאה במקור מחצבתו, מלבד המרכז הרוחני שנברא על ידי זה בארצנו לתפארת ספרותנו זו, אשר ימשוך אליו את כל כחתינו המובחרים, ואשר בכחו להיות לקשר של קיימא בין בניה הנאמנים של הספרות העברית דהכא ודהתם.¹¹⁰

בפרוספקט בן 12 עמודים בדבר הקמתה של חברת 'אשכולות' (שנדפס ככל הנראה בשנת 1918), הוטעם שמטרת הוצאת הספרים החדשה היתה להציל את הספר העברי: 'בשעה] שנחרבו כל ההוצאות העבריות ונהרסו עד היסוד כל מרכזי הספרות שנתנו תקומה בעולם לספר העברי'.¹¹¹

בדברי הסיכום ליובל שלושים השנים להדאר (העיתון העברי היציב ביותר מבחינת סדירות הופעתו, שיוצא לאור באמריקה עד היום), ניסח דניאל פרסקי את

109. רייוזין, תרס"א-תרס"ב, עמ' 264.

110. שנה שנייה, חוברת א (יולי 1897), עמ' 2.

111. מצוטט אצל קבוקב, 1978, עמ' 141.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

האידיאולוגיה שהנחתה את בניית המרכז באמריקה. הוא מנה שלושה מרכיבים: המשך קיומה של הספרות העברית בעולם; יצירת גרעין של הזדהות עם התרבות העברית בקרב קהל הקוראים; ומתן אפשרות ליצירה בעברית לאותה קבוצה של סופרים עבריים שהיגרו באותם ימים מאירופה לאמריקה ואיבדו את נקודת האחיזה שלהם בתרבות (על החתך הסוציולוגי שלהם ראה בהמשך).

הוא [הדאר] נוצר לפני דור שלם בניו-יורק, כדי לשמור על הגחלת הספרותית העברית שלא תכבה אף בעולם החדש הזה, בו נתרכזו בגזירת ההשגחה רוב מניינה ורוב בניינה של כל יהדות תפוצות הגולה, וגם כדי לעורר על אדמת בור זו, אפופת הסביבה הנכרית וצפויה לסכנת הטמיעה, את הכוחות היוצרים והפנימיים ואת הכשרונות הצעירים המקומיים, - ובעיקר כדי ללבות ולהלהיב את האהבה לשפתנו ואת ההתעניינות בספרותנו שגדלה והתפתחה בדורנו ובכל הדורות הקודמים.¹¹²

אולם, למרות רצונם לא הצליחו אנשי העט לבסס בארצות-הברית אף לא אחד מן המרכיבים האלה, וזאת למרות המאמצים הרבים והמשאבים הרבים שהשקיעו בהוצאה לאור של עיתונות ושל כתבי-עת סופרים עבריים באמריקה במשך למעלה מעשרים שנים.

הפריודיקה

החל מראשית המאה העשרים הופיע גל חדש של פריודיקה עברית. לפתע היה נדמה שחיי התרבות העברית זוכים לתחייה.

בזה אחר זה ראו אור שבועונים, דו-שבועונים וירחונים שונים, שחיקו, ובמודע, את הפריודיקה החדשה של תקופת התחייה באירופה, ולא התבססו על המודל של עיתונות תקופת ההשכלה (מודל שאימצה העיתונות העברית שקדמה להם באמריקה בשלהי המאה ה-19). במיוחד נכון הדבר לגבי כתבי העת הבאים: העברי, מקלט, שבלים, בהוצאת אגודת 'אחיעבר' (בשנת תרס"ט יצאו לאור שבע חוברות, בעריכת משה בן אליעזר), הדרור, שיצא לאור כשבועון בין השנים 1911-1912 בעריכת ראובן בריינין (הופיעו 15 גליונות), התורן, שיצא לאור באורח לא סדיר בין השנים 1913-1926, בעריכת י"ד ברקוביץ, ראובן בריינין וש' ברגשטיין, והדאר (החל מ-1921).

פרט להדאר הופיע התורן במשך הזמן הרב ביותר, אם כי גם הוצאתו לאור היתה כרוכה בקשיים רבים. התורן החל לצאת לאור בסיוון תרע"ג, והופיע תוך גלגולים שונים במשך 11 שנים. תחילה יצא לאור כירחון בידי 'אחיעבר' במשך שנה וחצי. אחר-כך יצא כשבועון על-ידי חברת 'התורן' במשך שלוש שנים ושישה שבועות. בתרע"ו עבר לרשות ההסתדרות הציונית, אך לאחר כשנתיים חדל להופיע כשבועון

112. פרסקי, תשי"ב, עמ' 21.

והפך לירחון. גם תדירות זו היתה גבוהה מדי לגביו, ולאחר הפסקה של כמה חודשים החל לצאת לאור על-ידי חברת 'ספרות', והופיע במשך שנתיים. אחר-כך יצאו לאור 11 חוברות נוספות, ובסיוון תרפ"ו חדל להופיע.

הופעתו של התורן התאפיינה בחיפוש המתמיד אחרי המסגרת הפרוידית המתאימה ובניסיון החוזר ונשנה למצוא מוסד שיאפשר את המשך הוצאתו לאור. חוסר הסדירות בהופעתו סימפטומטי למצב של המרכז הספרותי באמריקה במשך כל שנות קיומו. מייסדיו והפעילים בו היו קומץ משוגעים לדבר, אולם בניגוד למה שקרה בארץ-ישראל, לא הצליחה פעילותם לבסס את עצמה על קהל קוראים של ממש, או על מבנה כלכלי אקוויוולנטי לקהל הקוראים - כגון תמיכה מוסדית - שאפיינ את המבנה הכלכלי של ההוצאה לאור בארץ-ישראל.

מכל הנסיונות ליסד כתב-עת בעברית באמריקה, המקרה של מקלט הוא אולי המעניין ביותר. מקלט הוקם בידי אברהם שטיבל, תומך נלהב בספרות העברית, שבתחילת המאה היה אחראי, לפחות באופן חלקי, לחלק מן המהפכה שעברה על המו"לות העברית, תחילה באירופה ואחר-כך בארץ-ישראל. שטיבל ראה סיכוי לתחיית העברית באמריקה, וחשב שכדאי להצטרף למהלך הזה. הוא הסכים להקים כתב-עת ברמה ספרותית גבוהה. הוא יצא מהנחה שהחיבור בין קבוצת סופרים עבריים לציבור קוראים יהודים, שיהיו מעוניינים בספרות העברית ויוכלו להרשות לעצמם לצרוך אותה, יבטיח את הבסיס לקיומו של מקלט.

זמן קצר לאחר צאת החוברת הראשונה של מקלט גילה שטיבל שאין מספיק קוראים, ואפילו לא מספיק סופרים, שיצדיקו את קיומו של מקלט. מספר קוראיו ירד מ-1,921 מנויים בשנה הראשונה ל-749 מנויים בשנה השנייה.¹¹³ זאת בנוסף לעובדה שהוצאה לאור באמריקה היתה יקרה פי חמישה מאשר באירופה (להוצאה לאור של חוברת אחת של מקלט נדרש סכום של 5,000 דולר).¹¹⁴ יתרה מזו, לא היה ביכולתם של הסופרים האמריקנים - ישראל אפרת, הלל בבלי, שמעון הלקין וי"ד ברקוביץ - לספק חומר ספרותי, ובצד דבריהם פורסמו גם טקסטים של סופרים שישבו באירופה או בארץ-ישראל, ביניהם דוד פרישמן, יעקב פיכמן, ש"י עגנון, יעקב רבינוביץ, זלמן שניאור, דוד פוגל ודוד קמחי.

כשהתברר לשטיבל שלמרכז באמריקה אין אף לא אחד מן המרכיבים ההכרחיים לקיומו, החליט להפסיק את הוצאתו לאור של מקלט. הוא החליט לסגת מן המרכז האמריקני ומאותו זמן השקיע את זמנו ומשאביו באירופה, שעליה עוד לא ויתר, ובארץ-ישראל.

לעומת כשלונותיהם של התורן ושל מקלט בלטה הצלחתו היחסית של הדאר. אולם דווקא מתוך התבוננות במה שנראה כסיפור הצלחתו של הדאר ניתן ללמוד על קיומו הרופף, הבלתי-ודאי וחסר האחיזה במציאות של המרכז הספרותי באמריקה.

113. מקלט, 5 (תשרי-כסלו תרפ"א), עמ' 541.

114. לעניין יתרונה של המטבע הרכה בגרמניה ובפולין ראה גינוסר, 1987, עמ' 330-331.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

הדאר החל לצאת לאור כעיתון יומי בנובמבר 1921. תחילה נוצר הרושם כי אכן יהיה לו בסיס כלכלי מוצק, מפני שהגליונות הראשונים נמכרו ב־9,000 עותקים. אולם תוך זמן קצר ירדה המכירה ל־3,000 עותקים בלבד, מספר שלא הצדיק את קיומו כעיתון יומי, ולכן ביום 29.6.1922 פסקה הוצאתו לאור. החברה שהוקמה כדי להוציא לאור, חברת 'הדאר', פשטה את הרגל. העיתון עבר לרשות ההסתדרות הציונית באמריקה והחל לצאת לאור כשבועון, אך עדיין בפורמט של עיתון יומי, אולי מפני שהיתה מחשבה לחדש לאחר זמן את הופעתו כעיתון יומי. בצורה כזו החזיק מעמד במשך שנה וארבעה חודשים (החל מיולי 1922), אך גם הניסיון הזה נכשל והשבועון נסגר ביום 19.10.1923. זמן קצר אחר־כך, ביום 9.12.1923, שוב חודש הניסיון להוציא לאור (החל מגיליון 256), והפעם בידי ההסתדרות העברית. מעתה יצא הדאר בפורמט של שבועון ובעריכתם של ראובן בריינין, א"ב גולדברג ומנחם ריבולוב, ששימש מזכיר. העיתון המשיך להתקיים בעיקר הודות למפעלי תמיכה שונים, אך ידע משברים וקשיים ללא הפסק, כפי שהעיד דניאל פרסקי מאוחר יותר, מפרספקטיבה של שלושים שנה:

למרות קיבוץ גלויות ענקי בן חמשה מיליון נפש ולמרות אוכלוסיה עברית בת מאות אלפים בוגרים, צעירים ותלמידים, שנשבעו אמונים לשפתנו הלאומית, הנה לא ייאמן כי יסופר עד כמה היתה מסוכנת ונוראה מלחמת הקיום של שבועון עברי אחד ומיוחד פה במדינה העשירה והגדירה הזאת. משבר אחר משבר, קשיים אחר קשיים, גרעון אחר גרעון, מחסור אחר מחסור

115 ...

ההיסטוריה רצופת הכשלונות של הדאר מלמדת יותר מכל מקרה אחר על כך שהנסיגות להקים מרכז של ספרות עברית באמריקה נכשלו מפני שקיומה של התרבות העברית בה היה מלאכותי ונוקק לתמיכה מצנאטית, שבחלקה לפחות היתה מעין מס־שפתיים של היהדות באמריקה לתרבות העברית. אנשי המרכז ניסו להתמודד עם כשלונה של הפעילות הפריודית הסדירה על־ידי הוצאה לאור של מאספים חד־פעמיים. פעילות זו היתה פתרון נוח יחסי, מפני שהיא לא חייבה את המו"ל לפעילות קבועה, אלא רק לגיוס חד־פעמי של חומר ספרותי ושל משאבים כספיים. אגב, פתרון זה היה נפוץ מאוד גם בשלב הראשון של הקמת המרכז בארץ־ישראל. באופן כזה יצאו לאור בין השנים 1917–1927 בארצות־הברית 11 מאספים, וביניהם סנונית, לוח אחיעבר, ספר זכרון לאליעזר בן יהודה ועוד, ולרובם המכריע לא היה המשך.

המו"לות

בתחום המו"לות העברית באמריקה היה המצב דומה לזה שבהוצאה לאור של כתבי־

115. פרסקי, תשי"ב, עמ' 24.

עת. בארצות-הברית לא קמה אף לא הוצאת ספרים אחת שהוציאה באופן קבוע ספרים בעברית, להוציא את שטיבל, שהקים סניף בניו-יורק ב-1920. הפעילות של המו"לות העברית באמריקה מעולם לא הצליחה לצאת מהשלבים הראשוניים שלה. הניסיון העקשני לקיים פעילות מו"לית באמריקה מעיד, אולי יותר מכל דבר אחר, על כך שלא היה בסיס למרכז של תרבות עברית באמריקה.

במשך למעלה מעשרים השנים הראשונות של המאה העשרים פרסמו סופרים עבריים באמריקה כ-120 ספרים למבוגרים (מדובר בסך כל הספרים שנכתבו בידי הסופרים האמריקנים, גם אם בפועל הספרים יצאו לאור באירופה). רובם של הספרים הופיעו לא במסגרות ממוסדות, אלא במימון פרטי של הסופרים עצמם. מיעוטם היו ספרות יפה מקורית (18); 48 מהם היו בתחום המדע והמחקר ו-7 בתחום הביקורת. 17 ספרים תורגמו לעברית בידי סופרים אמריקנים כגון בבלי, אובסי, הלקין וברקוביץ. חלק נכבד מן הספרים המתורגמים הוצאו לאור בידי 'שטיבל' בוורשה ולא בניו-יורק, כאמור בעיקר בגלל היתרון הכלכלי שהיה לוורשה על פני ניו-יורק.¹¹⁶

סופרים אמריקנים פרסמו מחוץ לגבולות אמריקה, ואילו סופרים שלא ישבו בה פרסמו באמריקה באופן ספוראדי ומקרי: י"ח ברנר, לא כלום; דבורה בארון, באיזה עולם. בנוסף לכך, ואולי מתוך ניסיון נואש כמעט לגבש קהל קוראים עברי באמריקה, יצאו לאור באמריקה ספרים שכבר זכו קודם לכן לפופולריות באירופה, כגון אהבת ציון למאפו (הוצאת 'אסף', תרע"ח) וסוסי למנדלי מוכר ספרים (במסגרת 'הספרייה העממית של הוצאת "קדימה"').

רק בתחום אחד של מו"לות התקיימה פעילות סדירה ויציבה יותר: בהוצאה לאור של ספרי לימוד ושל ספרי ילדים. בסך-הכל יצאו לאור באותה תקופה 52 ספרי לימוד (!) וכ-12 ספרי קריאה לילדים. החינוך היהודי, כולל מסגרות חלקיות של חינוך יהודי, יצרו ביקוש לספרי ילדים ולספרי לימוד בעברית. כמו-כן נעשו מספר נסיונות, שברובם הגדול נכשלו, להוציא לאור עיתוני ילדים. שלושה עיתונים לילדים הצליחו בכל זאת להחזיק מעמד תקופה ארוכה יחסית: שחרות (תרע"ה-תרפ"ח), עדן (תרפ"ד-תרפ"ו) ושכילי החינוך (תרפ"ה-תר"ץ).

היקף כל הפעילות המו"לית במשך 25 השנים הראשונות של המאה העשרים, שנים שבהן נעשה ניסיון מודע להקים מרכז של תרבות עברית באמריקה, היה קטן ביותר. מדובר בממוצע של פחות מעשרה ספרים בשנה, כפי שמתברר מטבלה 1.

ניתוח תבנית ההתפתחות של המרכזים של הספרות העברית מגלה שתהליך בנייתו של מרכז ספרותי מתאפיין בתבנית של מעבר מעיתונות לכתבי-עת ולאחר מכן להוצאה לאור של ספרים. מבחינה זו הניסיון להקים בארצות הברית מרכז של ספרות עברית נקטע למעשה באבו, עוד בשלב הראשון של ההוצאה לאור של הפריודיקה.

116. הנתונים על-פי פרסקי, תרפ"ו.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

טבלה 117

הוצאה לאור של סופרים ומתרגמים שישבו באמריקה

מקור

שנים	ספרות יפה	ביקורת	מדע ומחקר
תר"ס-תרע"ה	10 (מתוכם 1 נדפס בירושלים)	-	17 (מתוכם 5 לא נדפסו באמריקה)
תרע"ו-תרפ"ו	7 (מתוכם 1 נדפס בברלין)		

תרגום

שנים	ספרות יפה	מדע ומחקר
תר"ס-תרע"ה	2	-
תרע"ו-תרפ"ו	9 (7 מתוכם ע"י 'שטיבל' בוורשה)	5 (1 ע"י 'שטיבל' בוורשה)

הוצאה לאור של סופרים ומתרגמים שלא ישבו באמריקה

שנים	ספרות יפה	מדע ומחקר
תר"ס-תרע"ה	3	-
תרע"ו-תרפ"ו	51	9

מובן שעצם הניסיון להוציא לאור פריודיקה, ובעיקר הניסיון להוציא לאור עיתונות יומית, מעיד אולי יותר מכל דבר אחר על כך שאנשי הספרות העברית באמריקה האמינו בקיומו של קהל קוראים עברי באמריקה, וכן בקיומו של ציבור סופרים. אולם, לאחר מאמצים שנמשכו למעלה מעשרים שנה התברר כי לא היה לאמונה זו על מה להישען מפני שהתבססה על שתי אשליות: האחת - בדבר קיומו של ציבור סופרים ובדבר החתך הסוציולוגי שלו, והשנייה - אשליה מטעה עוד יותר - בדבר היקפו של קהל הקוראים.

מה באמת היה היקפו של ציבור הסופרים באמריקה ומה היו מאפייניו הסוציולוגיים?

במאמר סיכום בשם 'על פרשת ספרותנו החדשה באמריקה', שנכתב בשנת תרפ"ו,

117. הטבלה מעובדת על-פי פרסקי, תרפ"ו, עמ' שלד-שמא.

מנה דניאל פרסקי 110 סופרים עבריים באמריקה, וביניהם ליסיצקי, שוורץ, בבלי, הלקין, גינצבורג ורגלסון. מספר גדול כלי-כך של סופרים נראה ממבט ראשון מרשים ביותר. אולם ניתוח ההרכב של ציבור הסופרים מבחינת עיסוקיהם מגלה כי ברובם המכריע לא היו אלה סופרים, אלא מה שאולי ניתן לכנות 'אנשי עט'. סופרי דור התחייה, דור הפוסט-תחייה והמודרניזם העברי (שהתפתח בארץ-ישראל) עלו ברובם הגדול לארץ-ישראל, ואילו רוב רובם של משוררי חిבת-ציון וההשכלה היגרו לאמריקה. מיעוטם של המשוררים שהיגרו לאמריקה - כגון ליסיצקי, אפרת, בבלי וזילברשג - אכן השתייכו לדור התחייה. אולם מעניין לציין שחלקם עלו מאוחר יותר לארץ, אולי גם מפני שהרגישו את עצמם יותר שייכים לארץ-ישראל מבחינת הפואטיקה שלהם. בכל מקרה הם לא הוציאו את ספרי השירה שלהם באמריקה, אלא בעיקר בהוצאת-בת של 'דביר' בארץ-ישראל, שנקראה בשם 'חברים'.

כך דרכה של האידוניה של ההיסטוריה: סופרים עבריים בחרו להגר לאמריקה ולא לארץ-ישראל מפני שסברו שעליהם לפנות למקום שאליו פנו מיליוני המהגרים היהודים, שיכלו בפוטנציה להוות את ציבור הקוראים שלהם. אולם הסופרים העבריים מצאו את קהל הקוראים שלהם רק בארץ-ישראל, שם הצליחו חלק מהם לעשות את אמנותם לקרדומם.

רוב הסופרים העבריים היו מעין 'פליטי עט' של תקופת ההשכלה של הספרות העברית באירופה, שהשתייכותם הדורית היתה אנכרוניסטית: בשיאה של תקופת התחייה הם המשיכו לכתוב במסגרת הנורמות של שירת ההשכלה. במובן זה הסופרים העבריים באמריקה לא היו חלק מההתרחשות הספרותית לא רק במובן המוסדי, אלא גם באופן אישי. כתיבתם היתה בלתי-ירלוונטית לתהליכים שעברה הספרות העברית באותם ימים. סופרי היידיש, לעומתם - וביניהם יעקב גלדשטיין, א' לילס ומשה-ליב הלפרין - כתבו באותה תקופה באמריקה חלק ניכר של שירת המופת המודרניסטית ביידיש.¹¹⁸

הסופרים העבריים באמריקה לא הצליחו להקים קבוצה ספרותית שתיצור תחושה של השתייכות. פרט לקבוצת סופרים שהתקבצה סביב הדאר, רוב הסופרים נשארו מבודדים. הם מילאו את הצרכים התרבותיים של קבוצת ההתייחסות המדיית שלהם, אבל לא הצליחו לגייס ציבור קוראים שיתמוך בעבודתם. חלק ניכר מהם לא ביקש בארץ החדשה אלא להתגדר בתואר סופר, כפי שתיאר זאת בסרקאזם רב עוד בתחילת המאה פ' רייון:

... הספרות הזאת איננה תוצאת הארץ הזאת, כי אם ספרות של גולים, והובאה לכאן על ידי אנשים שונים, אשר מרביתם, בעודם בארץ מולדתם, לא נודע שמם בתור סופרים בישראל.¹¹⁹

118. ראה: Harshav, 1990.

119. רייון, תרס"א-תרס"ב, עמ' 175.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

גם לקראת שנות העשרים לא השתנתה התמונה מעיקרה. מרבית הסופרים היו בעלי מקצועות שונים שעסקו בכתיבה לעת מצוא, וראו בה פעילות משנית בלבד. ברובם הגדול היו מורים (62), וכן שלושה ספרנים, שלושה רבנים וגם סוחר אחד. רובם ככולם לא הצליחו להתפרנס באמריקה מן הכתיבה בעברית, וזאת למרות שהעדתם את אמריקה על פני ארץ־ישראל כיעד ההגירה נעשתה בחלק ניכר מן המקרים מתוך שיקול כלכלי. אחת התוצאות של הקשיים הכלכליים היתה מעבר לכתיבה ביידיש: חלק מן הסופרים העבריים עברו לכתוב ביידיש, אשר ללא ספק ניצחה את העברית במאבק שהתנהל בין השתיים במרכז האמריקני. אופייני לכך הוא המקרה של מ"מ דוליציקי, משורר עברי מובהק של תקופת ההשכלה. הוא נאלץ למצוא את פרנסתו באמריקה בכתיבה של רומנים פופולריים ביידיש, ובמכתב אל אחד העם קונן על כך בזו הלשון:

הייתי למספר ספורים נוראים ואיומים בשפת בבל השדודה (כי עמי אהבו כן),
ואחרי כל אלה אינני רואה עוד חיים ... לוא ראית אדוני במה אני משקיע
כוחי וכשרוני, כי אז נדת לי מקרב לבך.¹²⁰

מן הנתונים המוגבלים מאוד העומדים לרשותנו ניתן להניח שציבור הסופרים הוא שיצר גם את הבסיס לציבור הקוראים. מספרם הקבוע של קוראי העברית באמריקה לא עלה על כמה מאות בודדות, ורובם באו ככל הנראה מן החוגים המקורבים לכותבים עצמם והקשורים אליהם בקשרי משפחה ובקשרים חברתיים. בכך היה טמון למעשה הגרעין לכשלונו של הניסיון להקים מרכז של ספרות עברית באמריקה: בחוסר היכולת לגבש בארצות־הברית קהל אותנטי של צרכני תרבות עברית.

מה קרה לציבור הקוראים באמריקה

מדוע לא קמו לספרות העברית מאות אלפי קוראים, כפי שקיוו אנשי הספרות העברית באמריקה בראשית המאה?

תחילה נדמה היה כי אכן יתפתח באמריקה ציבור גדול של קוראים עבריים, וזאת בזכות העלייה המרשימה במספר קוראי העברית באמריקה.

הגליונות הראשונים של הדאר נמכרו כאמור ב־9,000 עותקים, ולמקלט היו בשנת תר"ף 1,921 מנויים. אולם ההצלחה היתה זמנית. תוך זמן קצר ירדה מכירת הדאר ל־3,000 עותקים בלבד, ואילו מספר המנויים על מקלט ירד ברבע השנה האחרונה להוצאתו לאור לפחות ממחצית, ל־740 מנויים. בפראפראזה על דבריו של ברנר אפשר לטעון כי למרכז באמריקה לא היו לא שורשים (ציבור קוראים) ולא ענפים (ציבור סופרים), או בניסוחו של טורוב: 'פעם העדר יסוד מוצק או העדר

120. האגרת נמצאת בארכיון אחד העם בבית הספרים הלאומי, מובאת אצל בקוב, 1978, עמ' 93.

כל יסוד, ופעם חוסר קומות עליונות וחלונות פתוחים לקראת אור־שמש.¹²¹ הסיבות לירידה בהיקפו של ציבור הקוראים היו דומות מאוד לאלה שגרמו לאבדן הקוראים של הספרות העברית באירופה, אם כי באמריקה הן התרחשו בצורה הרבה יותר חריפה, במיוחד בגלל התחרות עם ספרות היידיש. שלושת הגורמים העיקריים, בסדר עולה של חשיבות הם:

1. לגבי חלק ניכר מהקוראים שימשה העברית כשפה מתווכת, בגלל אי ידיעת האנגלית. מרגע שהשתלטו על האנגלית לא נזקקו עוד לעברית, ובוודאי שלא לספרות עברית ולעיתונות עברית.

2. קהל הקוראים עבר תהליך של סטגנציה. בעוד שלגבי דור ההורים היה הקשר עם העברית קשר עם המסורת שביקשו לשמר, הרי שדור הבנים לא רק שלא היה מעוניין בקשר הזה, אלא פסל אותו מעיקרו כגורם שיעכב את קליטתו בארץ החדשה.

3. הגורם שחרץ יותר מכל את גורלה של הספרות העברית באמריקה היה הכישלון שנחלה בתחרות עם ספרות היידיש. למעשה מלכתחילה מילאה היידיש טוב יותר את הפונקציות שתוארו לעיל, מפני שברוב המקרים היתה שפת האם הטבעית. בהעדר כל מוטיבציה אחרת לקיום העברית, התגברה היידיש על העברית כבר בראשית שנות העשרים.

אילוסטרציה מעניינת לירידת כוחה של העברית ולעלייתה של תרבות היידיש באמריקה בתחילת המאה נמצאת בנתונים על תנועת הקוראים של ספרים ביידיש ובעברית בספרייה הציבורית של ניו־יורק.

עד לשנת 1906 היתה ידה של העברית מבחינות מסוימות על העליונה: מספר הספרים העבריים בספרייה (1,096) היה גדול פי שלושה כמעט ממספר הספרים ביידיש (349). כמו־כן עלה מספר הספרים בעברית שנשאלו (8,744) על אלה ביידיש שנשאלו (7,370). אולם כבר אז היה היחס בין מספר הספרים למספר הקוראים לטובת היידיש: לעומת ספר בעברית ששאלו שבעה קוראים בממוצע, כל ספר ביידיש נשאל בממוצע בידי כ־21 קוראים⁽¹⁾. יש להדגיש כי בהעדרם של נתונים על אופיים של הכותרים קשה לאמוד במדויק את ממדי ההעדפה של היידיש. אם, לדוגמה, יתברר כי הספרייה כללה רק כותרים קאנוניים, יש להניח שהעדפת היידיש על פני העברית היתה רבה עוד יותר.

נצחונה של היידיש על העברית ניכר גם בהצלחתה העצומה של עיתונות היידיש לעומת כשלונה של העיתונות בעברית. למרות שהעיתונים היומיים ביידיש שיצאו לאור באמריקה היוו רק 20–25 אחוזים מכלל עיתוני היידיש שהופיעו בעולם (40 אחוזים מהם הופיעו בפולין), היתה תפוצתה של עיתונות היידיש באמריקה גדולה אף מזו שבפולין. בין השנים 1914–1917 הגיעה לשיא של ממוצע שנתי של 565,296 עותקים (ראה טבלה 5). שנת 1914 היתה השנה שבה נפוצו עיתוני היידיש במספר הגדול ביותר, ב־762,910 עותקים! (ראה טבלה 6).

121. טורוב, תשי"ב, עמ' 33.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

תפוצת העיתונות בידיש היתה גדולה גם ביחס לעיתונות בלשונות זרות. בשנת 1914 הגיעה לשיא של 29.4 אחוזים מכלל העיתונות הזרה (ראה טבלה 6). בנוסף לכך היתה גם תפוצת העיתונות בידיש הגבוהה ביותר לנפש. הסיכוי של הספרות העברית להתחרות בספרות היידיש ולזכות בנתח מקהל הקוראים שלה היה קלוש ביותר, וזאת למרות שנעשה ניסיון להגביר את הפנייה אל קהל הקוראים באמצעות פרסום של תרגומים מספרות היידיש (העברי פרסם את תרגומיו של ליפסון למאסטבוי, לגלאזמן, לזנגוויל ועוד). אולם פתרון זה היה דחוק ולא יכול היה בשום אופן להבטיח את קיומה של הספרות העברית באמריקה. בעשור הראשון של המאה השתנתה התמונה באופן דרסטי לטובת היידיש. בשנת 1910 הושאלו כ־7,900 ספרים בידיש ורק כ־7,200 ספרים בעברית, והפער עוד הלך והתרחב. בעוד שבין השנים 1905-1910 הוא עמד על 1:2, הרי שבין השנים 1916-1920 הוא הגיע לשיא של 1:11 (ראה טבלה 2). יחס זה אִפִּיין ככל הנראה את כל הריכוזים היהודיים הגדולים באירופה, מפני שתמונה דומה עולה גם משיקגו ומקליוולנד. בספריות הציבוריות של ערים אלה היה נצחונה של היידיש מובהק יותר מאשר בניו־יורק. בשיאו הגיע היחס בין השאלת ספרים בידיש ובעברית בין השנים 1923-1925 ל־1:28 (ראה טבלאות 3 ו־4).

טבלה 122¹

מחזור הספרים העבריים והיידיים בניו־יורק

שנה	סך הכל של המחזור		מידת האחוזים		היחס בין הספר העברי לידי
	עברית	יידיש	עברית	יידיש	
					(1911-1915 = 100)
1910-1905	42,802	97,160	-	-	2:1
1915-1911	42,153	365,692	100.0	100.0	9:1
1920-1916	39,197	429,696	119.0	93.0	11:1
1925-1921	53,297	488,959	133.7	126.4	9:1
1930-1926	52,335	368,480	100.8	124.2	7:1
1935-1931	41,501	323,160	88.6	98.5	8:1
1940-1936	27,592	216,231	59.1	65.5	8:1

122. על-פי גולדברג, תשי"ב.

טבלה 123³

מחזור הספרים העבריים והיידיים בשיקגו

היחס בין הספר העברי ליידי	האחוז מכלל המחזור של ספרים בלשונות לא-אנגליות		המחזור		שנה
	יידיש	עברית	יידיש	עברית	
28:1	12.2	0.4	75,152	2,689	1925-1912
12:1	7.9	0.7	136,578	11,779	1930-1926
13:1	7.6	0.6	180,593	13,604	1935-1931
12:1	7.9	0.6	103,002	8,409	1940-1936

טבלה 124⁴

מחזור הספרים העבריים והיידיים בקליוולנד

היחס בין הספר העברי ליידי	האחוז מכלל המחזור של ספרים בלשונות לא-אנגליות		המחזור		שנה
	יידיש	עברית	יידיש	עברית	
28:1	3.6	0.1	54,939	1,965	1930-1926
19:1	4.1	0.2	85,510	4,503	1935-1931
15:1	5.2	0.3	67,046	4,504	1940-1936

123. על-פי גולדברג, תשי"ב.

124. על-פי גולדברג, תשי"ב.

טבלה 125

תפוצת העיתונים היומיים היידיים בארצות-הברית, 1902-1943

מחזור ארבע שנים	התפוצה הממוצעת לשנה		האחוז מתפוצת המחזור הקודם	
	ניו-יורק	סך-הכל	ניו-יורק	סך-הכל
1905-1902	110,343	119,071	-	-
1909-1906	215,096	228,675	194.9	192.0
1913-1910	333,327	349,932	155.0	157.4
1917-1914	479,870	565,296	144.0	157.1
1921-1918	371,239	523,725	77.4	92.6
1925-1922	391,388	564,068	105.4	107.7
1929-1926	397,103	579,646	101.5	102.8
1933-1930	362,488	536,285	91.3	92.5
1937-1934	322,178	469,059	88.9	87.5
1941-1938	284,077	403,663	88.2	86.6
1943-1942	238,971	348,025	84.1	86.2

125. על-פי גולדברג, תש"ה.

טבלה 126

תפוצת העיתונים הידיים ויתר העיתונים בלשוונות חוץ

השנה	לפי אחוזים		העיתונים הידיים	כלל התפוצה חוץ מהידיים
	לא-ידיים	ידיים		
1904	81.4	18.6	226,156	989,736
1909	60.6	29.4	524,900	1,261,381
1914	60.6	29.4	762,910	1,835,917
1919	75.1	24.9	676,145	2,034,120
1921	76.0	24.0	552,812	1,753,957
1923	77.0	23.0	541,252	1,816,550
1925	75.7	24.3	559,963	1,748,581
1927	76.6	23.4	536,494	1,757,252
1929	76.3	23.7	550,317	1,775,173
1931	74.2	25.8	524,739	1,511,687
1933	68.7	31.3	520,075	1,139,549
1935	75.1	24.9	432,375	1,305,397
1937	75.4	24.6	386,290	1,183,948
1939	69.5	30.5	536,408	1,224,628

על הסופר העברי שחי באמריקה ופעל בתוך חברה מתנכרת ואדישה נגזר לחיות בוואקום תרבותי. מפרספקטיבה של כשלושים שנה תואר גורלו כגורל מר ומתאכזר. וכך כתב ריבולוב בשנת תשי"ב, במלאת שלושים שנה להדארה:

ולתוך סביבה שכזו, שנשפייחשק בליל כל נדרי' היו האפנה הרווחת בה, באה העברית לנטוע את הנטע המוזר והנעלה שלה. והנוטעים היו מעטים ובודדים. כי מי מן הסופרים והחכמים העבריים מאירופה היה מוכן לבוא לכאן לארץ החמרנות, ולחיות פה, ולסבול פה? כן ראינו שהראשונים אשר קדמו לנו, לאלה שהניחו כאן את היסוד לספרות עברית חדשה ולעתונות עברית מודרנית, היו גלמודים ועלובים, תלושים וזרים, ומכל חייהם ועמלם עולה אלינו יגון אנשים שנדונו ליסורי בדידות בנכר ולגידול עצים-סרק, ללא פרח וללא פרי.¹²⁷

תכניות הנוטעים לא נשאו פרי, והסתיימו בכישלון צורב. אנשי העט העבריים ניסו לשווא לעורר את ציבור הקוראים ולטעת בו תחושה של אחריות לגורל העבריות באמריקה. למעשה, מעולם לא הצליחו ליצור את ציבור הקוראים הזה.

126. על-פי גולדברג, תש"ה.

127. ריבולוב, תשי"ב, עמ' 5.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

מדוע נכשל הניסיון ליצור קהל קוראים מתוך מיליוני היהודים המהגרים שמעולם לא סיגלו להם את התרבות האמריקנית? מדוע נכשל הניסיון לממש את תכניותיהם ולבנות את קהל הקוראים שיצירתו היתה הכרחית לקיומו של המרכז בארצות-הברית?

דומה שהתשובה היא חד-משמעית. למן ההתחלה הספרות העברית והתרבות העברית באמריקה היו יצירה מלאכותית, שהביקוש לה היה בגדר אשליה בלבד. לא היה צורך של ממש בספרות עברית באמריקה, פרט לקבוצה קטנה של אנשים, שהיתה קטנה מכדי לקיים את היזמות שלה. הספרות העברית באמריקה לא הצליחה מעולם לפעול באמת באופן אותנטי ולהוות עבור היהודים תרבות ילידית, וגם לא יכלה להפוך לתרבות מיעוטים (minority culture), כפי שהצליחה היידיש.

בניגוד למצב באירופה ובארץ-ישראל, שם מקור הכוח של הספרות העברית המודרנית היה בתפקיד שמילאה ביצירת השאיפות הלאומיות-הציוניות ובמתן ביטוי להן, הספרות העברית באמריקה לא היתה מעולם חלק מתנועה לאומית. נהפוך הוא, אנשי העט העבריים שהיגרו לאמריקה היו לא-ציונים והתנגדו לעמדה החברתית של הספרות העברית באירופה ובארץ-ישראל כאחת.

מכיוון שלא עמדה לרשותם האפשרות להציע ספרות לאומית, ומכיוון שלא הצליחו להפוך את התרבות העברית לתרבות מיעוטים, נשארו בידיים ריקות. הלשון העברית לא הפכה ללשון ילידית של היהודים; הספרות העברית לא יכלה לשמש מקור לתרבות יהודית קולקטיבית; העברית גם לא יכלה להציע תכנית למניעת ההתבוללות, תפקיד שלקחה על עצמה תוך כמה עשורים התרבות האמריקנית-היהודית שבאמת נוצרה באמריקה, ושבה מילאה הספרות העברית, אם בכלל, תפקיד מוערי.

באופן כזה, קיומן של קבוצה קטנה של ספרים וקבוצה קטנה של כותבים בעלי מוטיבציה, חזקה ככל שתהיה, לא היה בהן כדי להבטיח את התפתחותו של מרכז עברי באמריקה. הניסיון להקים מרכז כזה נכשל, למרות הנסיונות הרבים שהיו מעורבים בכך והמאמצים הרבים שהושקעו בהקמתו במשך כמה עשורים.

העדרם של הפרח ושל הפרי ונבילתם המוקדמת של כל הניצנים הביאה למסקנה הבלתי-נמנעת כי רק 'ארץ-ישראל היא] מרכז חי ומתגבר של ספרים וכתבי עת עבריים למיניהם ולסוגיהם'.¹²⁸

כאשר נכתבו מלים אלה, כבר פרחו הניצנים הראשונים של המרכז בארץ-ישראל. בארץ-ישראל החל להתממש הפוטנציאל שהיה קיים בה לבנייה של מערכת תרבותית מקיפה. ההכרה שרק כאן תוכל הספרות העברית להתפתח ולשגשג הפכה בהדרגה לנחלת כל אנשי העט העבריים באירופה.

נכון שקדמו להכרה זו שלושים שנה של נסיונות נואשים להקים את סוכת התרבות

128. פרסקי, תשי"א, עמ' 413.

העברית הנופלת באירופה, אבל אפשר להניח שהיא הפכה למוסכמה לאחר עלייתו לארץ של ביאליק.

האפשרות לבנות מרכז של תרבות, שבו תיהנה הספרות העברית ממונופול (וגם תשמור עליו בקנאות רבה), היתה הסיבה העיקרית להחלטה להקים בארץ-ישראל מרכז של תרבות עברית ולהצלתו להפוך, תוך פחות מ-15 שנה, המרכז ההגמוני של הספרות העברית בעולם.

עלייתם של ביאליק ושל אנשי 'דביר' לארץ סימלה את סופו של תהליך נדידת המרכזים. מעתה התרכזו המאמצים של הממסד הספרותי בארץ בבניית המרכז הספרותי, אם כי המרכז הארץ-ישראלי המשיך לשמור על קשרים אינטנסיביים עם המרכז באמריקה ועם מה ששרד מן המרכזים הספרותיים באירופה.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

ביבליוגרפיה

- אבן-זהר איתמר, 1974. 'היחסים בין מערכות ראשוניות ומשניות ברב-מערכת של הספרות'. הספרות, 17, עמ' 45-49.
- אבן-זהר איתמר, 1973. 'הספרות העברית והישראלית: מודל היסטורי', הספרות, ד, 3, עמ' 440-427.
- אבן-זהר איתמר, 1979. 'אספקטים של הרב-מערכת עברית-יידיש', הרצאה בכנס הבינ-לאומי הראשון למחקר לשון יידיש וספרותה, אוקספורד, אוגוסט 1979; וכן: הספרות, י, 3-4 (35-36), 1986, עמ' 46-54.
- אהרנפרייז מרדכי, תשי"ג. בין מזרח למערב, תל-אביב.
- אחד העם (גינצבורג אשר), 1924-1918. אגרות אחד העם, 1, ירושלים-ברלין.
- אחד העם (גינצבורג אשר), תרס"ד. 'תעודת השלח', השלח, א, עמ' 1-2.
- אפשטיין אברהם, תשי"ו. סופרים עברים באמריקה, תל-אביב.
- אלטשולר מרדכי, 1980. היבסקציה בברית המועצות, תל-אביב.
- ביאליק חיים נחמן, תרפ"ג. 'מכתב אל העורכים'. דביר, א (ניסן-סיון תרפ"ג), עמ' xii-viii
- ביאליק חיים נחמן, תרפ"ו-תרפ"ז. "דביר" ו"מוריה". הדאר, גיליון כ"ב, עמ' 402-400.
- ביאליק חיים נחמן, תרצ"ה. דברים שבעל-פה, א-ב, תל-אביב.
- ביאליק חיים נחמן, תרצ"ח-תרצ"ט. אגרות ח.נ. ביאליק (מכונסות ומסודרות בצירוף הערות על ידי פ' לחובר), תל-אביב.
- ביאליק חיים נחמן, תש"ז. הספר העברי, ירושלים.
- ביאליק חיים נחמן, תשט"ז. אגרות ח.נ. ביאליק אל רעיתו מאניה, ירושלים.
- בירנבוים פלטיאל, תשל"ט. 'קובץ מסות ומחקרים על הספרות העברית באמריקה', בצרון, א (סדרה חדשה), 1-2 (332-333), אביב תשל"ט, עמ' 75-76.
- בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תרפ"ו. 'הספרות העתית בא"י (רשימת העיתונים הנוכחית מציינת את כל ההופעות הפריודיות המופיעות כיום [סוף אוגוסט 1926] בארץ ישראל)', תרפ"ו-תרפ"ז, קרית ספר, 3, ירושלים, עמ' 85-91; וכן: העיתונות הארץ הישראלית: רשימת העיתונים ויתר ההוצאות הפריודיות המתקיימים כיום, ירושלים 1926 (הוצאה מיוחדת מחוב' ב-ג, שנה ג של קרית ספר), 12 עמודים.
- בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תרפ"ז. הספרות היפה בעברית (המקורית והמתורגמת), ירושלים.
- בלושר מ', 1932. 'הספר העברי בארץ ישראל בשנת תרצ"ב', כתובים, שנה שיטית, מ"ב-מ"ג (12.12.1932).
- בלושר מ', 1933. 'תשע שנות אכספורט ואימפורט של הספר בארץ ישראל', כתובים, שנה שביעית, י"ז (10.3.1933).
- בלושר מ', 1939. 'מספרים על תוצרת הספר העברית בא"י ובגולה בשנת תרצ"ח'.

- העולם, גיליון י"ב (12.1.1939), עמ' 217-219.
- בן-אליעזר משה, תרפ"ח-תרפ"ט. 'הספרות העברית בשנת תרפ"ח', הדאר, גיליון ל"ח, עמ' 603-605.
- בן-אליעזר משה, תש"ג-תש"ד. 'שלושה מו"לים', גליונות, כרך טו, עמ' 375-377.
- בן-ארי ניצה, 1993. 'הרומאן ההיסטורי היהודי-הגרמני', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- בן הלל מרדכי הכהן, תשמ"א [תרפ"ט]. מלחמת העמים, ירושלים.
- בן-ישי אהרן זאב, תשכ"ח. 'ספרות ועיתונות עברית ברוסיה בתקופת המהפכה ואחריה', העברי, ט"ו אייר תשכ"ח, עמ' 202-361.
- בן-קהלת, 'יובל הספרות העברית', בתוך: פיכמן, תרע"ז, עמ' 34-38.
- בנשולם בנציון, תש"ג. הספרות העברית בין שתי מלחמות-העולם, ירושלים.
- ברנר יוסף חיים, תשכ"ז. כל כתבי, ג, תל-אביב.
- ברש אשר (עורך), 1929. אלמנך מצפה, תל-אביב.
- ברש אשר, 1929. 'מאת העורך', אלמנך מצפה, תל-אביב, עמ' 3-5.
- גוברין נורית, 1980. העמר - תנופתו של כתב עת ואחריתו, ירושלים.
- גולדברג נ', תש"ה. 'תפוצת העתונות היהודית בארצות-הברית'. בתוך: ריבולוב, תש"ה, עמ' 556-573.
- גולדברג נ', תשי"ב. 'הספר היהודי בספריות הצבוריות'. בתוך: ריבולוב, תשי"ב, ב, עמ' 462-473.
- גולדנברג שלמה, תרס"ז-תרס"ח. 'היש קוראי עברית', השלח, י"ז, עמ' 417-422.
- גינור פנחס, 1987. 'הספרות העברית ותנועת הפועלים הארץ-ישראלית בימי העלייה השלישית (תרע"ח-תרפ"ג)', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- גלבע יהושע, תשל"ד. האוקטובראים העברים: תולדותיה של אשליה, תל-אביב.
- גרינבוים יצחק (עורך), 1953. אנציקלופדיה של גלויות, א, ירושלים ותל-אביב.
- דינבורג בן ציון (עורך), תרפ"ד. ארץ-ישראל בשנת תרפ"ג, ירושלים, עמ' 362-371.
- דינור בן-ציון (עורך), 1970. מכתבי אברהם מאפו, ירושלים.
- ווסט בנימין (עורך), 1945. נפתולי דור, תל-אביב.
- טורוב ניסן, תשי"ב. 'מבעיות התרבות העברית באמריקה', ספר היובל של הדואר, 30, ניו-יורק, עמ' 30-36.
- טשרנוביץ שמואל, תרפ"ט. 'הספר העברי בארץ משנת תרס"ח עד שנת תרפ"ח'. מאזנים, א, עמ' 12-14; ג, עמ' 8-9; ז, עמ' 18-19; יג, עמ' 10-11; יח, עמ' 11-13.
- כנעני דוד, 1953. 'הספרות העברית', בתוך: גרינבוים, 1953, עמ' 467-478.
- כ"ץ בן-ציון, 1983. על עיתונים ואנשים, תל-אביב.
- לוי ראובן, 1946. 'יובל הספר העברי בארץ-ישראל בשנת תש"ה במספרים', יד לקורא, א (ג'-ד'), עמ' 98-99.

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

מאפו אברהם, תרס"ו. 'מכתבו לאחיו', הזמן, גיליון י"א-י"ב, עמ' 176.
מירון דן, תשכ"א-תשכ"ב. 'על המושג "דורו של ביאליק"', מאזנים, יג (לו), גיליון
ג'-ד' (כ"ט-כ"ו), עמ' 206-213 [נוסח מאוחר ומורחב במירון, 1987, 'בין "דור"
ל"תקופה"', עמ' 115-150].

מירון דן, 1975. 'לרקע המבוכה בספרות העברית בראשית המאה העשרים', ספר
היובל לשמעון הלקין, ירושלים, עמ' 419-487 [נוסח מאוחר ומורחב במירון,
1987, 'לפשר המבוכה בספרות העברית בתקופת ה"תחיה" שלה', עמ' 23-
111].

מירון דן, 1987. בודדים במועדם, תל-אביב.
סוקולוב נחום, תרצ"ה. אישים, ב, תל-אביב.
סטופניקר ב' [ברוך], תרפ"ז. היהודים ברוסיה ובאוקראינה בתקופה שאחר
המהפכה, תל-אביב.

עגנון שמואל יוסף, 1968. עד הנה (כרך שביעי, בתוך: 'כל סיפוריו של שמואל יוסף
עגנון'), ירושלים ותל-אביב.
עמיקם דב, 1945. 'בימים ההם: ממלחמת התרבות העברית באודיסה'. בתוך: ווסט,
1945, עמ' 145-149.

פוגרבינסקי יוחנן, 1951-1950. 'לתולדות המו"לות העברית', *Jewish Book Annual*,
עמ' ל"ז-נ"ו.
פוגרבינסקי יוחנן, 1951-1950, 1952-1951. 'לתולדות המו"לות העברית', הספר
העברי, כרך 9, חוברות נ"ג-ע"י (תשי"א); כרך 10, חוברות ל"ז-נ"ג
(תשי"ב).

פיכמן יעקב, תרע"ז. הספר העברי, עמ' ג-ה.
פרידברג חיים דב, 1950. תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב.
פרידברג חיים דב, תשי"א-תשט"ז. בית עקד ספרים, תל-אביב.
פרישמן דוד, תרע"ד. 'הדור', כל כתבי, ד, ורשה, עמ' 76-90.
פרסקי דניאל, תרפ"ז. 'פרשת ספרותנו החדשה באמריקה', בתוך: ריבולוב, תרפ"ז,
עמ' שכג-שנב.

פרסקי דניאל, תרצ"ט. 'ספרות השנה שלנו באמריקה', ספר השנה ליהודי אמריקה,
ניו-יורק, עמ' 434-438.
פרסקי דניאל, תשי"א. 'ספרות השנה שלנו באמריקה', בתוך: ריבולוב, תשי"א, עמ'
418-413.

פרסקי דניאל, תשי"ב. 'תולדות "הדאר" ודרכו', בתוך: ריבולוב, תשי"ב, א, עמ' 21-
27.

פרענק עזריאל נתן, תרע"ז. 'בן אביגדור לספרות העברית מה פעל?'. בן אביגדור
לחג יובלו, ורשה, עמ' 12-21.

ציטרון שמואל ליב, 1920. 'שכר סופרים בספרות ובעתונות העברית' (בהמשכים),
העולם, מ"ח (י"ב תשרי תרפ"א/24.9.1920), עמ' 5-13; מ"ט (י"ט תשרי
תרפ"א/1.10.1920), עמ' 1-10; נ' (ג' חשוון תרפ"א/15.10.1920), עמ' 13-14.

- צמח שלמה, 1983. סיפור חיי, תל-אביב.
- צנציפר ליב [אריה רפאלי], 1930. עשר שנות רדיפות, תל-אביב
- קבקוב יעקב, 1968. חלוצי הספרות העברית באמריקה, תל-אביב.
- קבקוב יעקב, 1968. 'פתיחה - על דמותה של הספרות העברית באמריקה', בתוך: קבקוב, 1968, עמ' 11-12.
- קבקוב יעקב, 1978. שוחרים ונאמנים, ירושלים.
- קלוזנר יוסף, 1953. היסטוריה של הספרות העברית החדשה (בשישה כרכים), תל-אביב.
- ראבידוביץ שמעון, 1983. שיחותי עם ביאליק, תל-אביב.
- רופין ארתור, תרצ"ה. הסוציולוגיה של היהודים, כרך א, חלק ב, תל-אביב.
- ריבולוב מנחם, תש"ה. ספר השנה ליהודי אמריקה, ז, ניו-יורק.
- ריבולוב מנחם (עורך), תשי"א. ספר השנה ליהודי אמריקה, ה, ניו-יורק.
- ריבולוב מנחם (עורך), תשי"ב. ספר היובל של 'הדואר', ניו-יורק.
- ריבולוב מנחם, תשי"ב, א. 'שלושים שנות "הדואר" - שלושים שנות הדור', בתוך: ריבולוב, תשי"ב (ספר היובל של הדואר), עמ' 4-5.
- ריבולוב מנחם (עורך), תשי"ב, ב. ספר השנה ליהודי אמריקה, ו, ניו-יורק.
- רייזין מרדכי זאב, תרס"א-תרס"ב. 'שפת עבר וספרותה באמריקה', השלח, ח, עמ' 175-180, 262-469, 546-554.
- שלמון יוסף, תש"ם. 'המאבק על דעת הקהל החרדית במזרח אירופה ביחס לתנועה הלאומית', בתוך: אטקס עמנואל ושלמון יוסף (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ירושלים, עמ' של-שסח.
- שלמון יוסף, 1979. 'תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות ה-90'. קתדרה, 12, עמ' 4-31.
- שמרוק חנא (מהדיר), תשל"ו. חליפת איגרות בין שני אברמוביץ, ובין ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי בשנים 1905-1908, ירושלים.
- שמרוק חנא, 1978. ספרות היידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב.
- שניאור זלמן, תשי"ג. ח.נ. ביאליק ובני דורו, תל-אביב.
- שרפשטיין צבי, תש"ה. תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, א, ניו-יורק.
- שרפשטיין צבי, תש"ט. 'חרבן התרבות העברית ברוסיה הסובייטית', בתוך: ריבולוב מנחם, תש"ט. ספר השנה ליהודי אמריקה, י-יא, ניו-יורק, עמ' 643-687.
- Fuks Marian, 1982. *Polish Jewry: History and Culture*, Warsaw.
- Geiger Ludwig, 1871. *Geschichte der Juden in Berlin*, Berlin.
- Harshav Benjamin, 1990. 'The Historical Perspective of Modern Yiddish Literature', In: *The Meaning of Yiddish*, California.
- Hurwicz Elias, 1967. 'Shay Ish Hurwitz and the Berlin He-Atid', *Leo Baeck Institute Year Book*, pp. 85-102.
- Kressel Getzel, 1971. 'Newspapers and Periodicals, Hebrew', *Encyclopedia*

עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים

- Judaica, I (Index), Jerusalem, pp. 193–219.
- Murken Barbara, 1981. 'Tom Seidmann-Freud: Leben und Werk', *Die Schiefertafel*, IV, 3, pp. 163–201.
- Nash Stanley, 1980. *In Search of Hebraism*, Leiden.
- Sellenthin H.G., 1959. 'Geschichte der Juden in Berlin und des Gebäudes Fasanenstrasse 79/80', *Festschrift anlässlich der Einweihung des Jüdischen Gemeindehauses*, Berlin.
- Schlögl Karl, 1987. 'Das Domizil eines Schattenreichs. Russische Emigranten im Berlin der zwanziger Jahre', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 175 (1.8.1987).
- Shavit Zohar, 1993. 'On the Hebrew Cultural Center in Berlin in the Twenties: Hebrew Culture in Europe – The Last Attempt', *Gutenberg-Jahrbuch*, pp. 371–380.
- Vital David, 1982. *Zionism: The Formative Years*, Oxford.